

Јевто М. МИЛОВИЋ

РАЗГОВОР СА ЧЕДОМ ВУКОВИЋЕМ О РОМАНУ СУДИЛИШТЕ

Јеси ли дуго носио у глави свој роман Судилиште?

Како разговарати с Тобом, драги Јевто, о Његошу, чак и кад је ријеч о мојем „Судилишту“?

Како разговарати с Тобом, неупоредиво најбољим знацем Његошева живота, дјела и времена?

Како разговарати с Тобом о Његошу? Па Ти си — током више деценија — трагао за сваком Његошевом стопом и словом, те освијетлио Пјесникову личност и дјело нашим и будућим генерацијама.

Али, ваља се како-тако одазвати Твојој молби.

С Његошем се, у нас, живи и мисли још од бачких дана, ако не и прије — гледа се његов лик, чује се који стих од старијих, нешто се наслућује, о нечему се машта.

Но, у ближи додир с Његошем дошао сам једне ратне године, у селу близу Комова. Бијаше то пред туђинску офанзиву, пред одмазде и паљевине. Испред једне куће-брвнаре бијаху изнесене сиротињске ствари. У колијевци, испод лучца, угледах „Горски вијенац“, старо издање с Решетаровим коментарима. Упитах: „Откуд та књига?“ Домаћин, сијед планинац, каза отприлике ове ријечи: „У нас је тако, кад гори кућа, износимо најприје колијевку с ђететом и — књигу!“ Дакле, колијевку и живот који настаје, а књигу — ријечи које надживљују људски вијек.

Његошево дјело тад угледах на дјелу — у дубокој, неуништивој повезаности са народом, и то највише у љутој невољи. И учини ми се да та књига искрај Комова, књига већ пожутјелих листова, израста у невидљив штит и заклања све наше горе и воде, све прагове и сва шљемена и уједно грије људска прса да не би „остуђела“ и да не би у њима „умрла свобода“.

Можда се управо тада, у мени, „извила искра“ — можда се зачела тежња, још себе несвјесна, да кад-тад приступим ближе

томе великом пјеснику. Та искра више се није дала угасити — трајала је у мени годинама и деценијама, све до „Судилишта“.

Је ли дуго настајало Судилиште?

Неодредиво дуго — вјероватно ни сам то не могу сазнати.

Свако од нас — па и писац „Судилишта“ — пролази овим простором и временом, у којем се тако немилосрдно суди. Стога претпостављам да и у овом роману може бити и нечег од личне, списатељске судбине или доживљавања нашег свијета и времена.

Питаш: је ли дуго настајало „Судилиште“? Питање би се могло и проширити: је ли дуго настајало ово наше свеопште судилиште, дакле и Твоје и моје?

У мојем роману „Девета зора“ (сада је још у штампи) говори се о лику борца из потоњег рата — он се сјећа како су му стари причали о прецима из девет покољења; сад он у себи препознаје неке од битних особина својих предака.

Стога сам често помишљао да наша оновремена судилишта нијесу само наша, она су и предачка, она се пренесе „с кољена на кољено“ и тако траје она дубоко усабена свијест о бојевима, ранама и погибијама, непрекидно траје јака тужбалица и лелека, те одблесци вјеровања и сујевјерја, те преношење праслика у сновима и дањим сновиђењима, те потиснуте представе о којечему митском и архетипском у нама итд.

Ето, сада претпостављам да је и ова димензија била активна у мени и „сарађивала“ приликом припремања и настајања „Судилишта“.

Добриши Цесарићу је наслов збирке пјесама „саставни дио књиге“. Ти си свом роману који је посвећен Његошу дао наслов Судилиште. Желио бих да ми објасниш зашто.

Помислио сам, најпросто: не само Косово но и сва наша земља, па и свијет кроз сва времена — све је то, на овај или онај начин, судилиште. То је судилиште и за нас и за Његоша. Суди се о нама и ми судимо свему.

И гле, наједном се шире границе смисла и значења ове једне ријечи. То са њом чини вријеме, то чинимо и ми.

Сад се присјећам: пошто је рукопис био готов, колебао сам се — да ли да наслов гласи „Његошево судилиште“?

Одустао сам, ваљда подсвјесно бјежећи од Његошева имена у самом наслову.

Кад је настао наслов Судилиште? Је ли настао пошто је роман био готов?

Колико се могу сјетити, било је то у току писања. Рекао сам: Па ово је, заправо, судилиште! Ово је вишесмјерно и бескрајно судилиште!

Сама ова ријеч искрснула је из Његошева стиха: „О Косово, грдно судилиште“.

С тиме су у вези и бројни Његошеви монолози у овом роману. Јер, монолози — оvdје — не би имали сврхе, ако не би били (само)оптужба или (само)одбрана или свођење животних „рачуна“ пред собом и другима — дакле, Његош и тим путем (монолошким) излази на судилиште... или, у крајњем, пролази кроз своје предсмртно чистилиште.

Фокнер каже о давању наслова некоме своме дјелу: „Као кад би ме мањи гром погодио, тако ми одједанпут пане на панет прави наслов за моје дјело“.

Одиста, може то бити гром или шкољка коју висок талас избаци или свијетла тачка на крају (или почетку) шпиље без одређених размјера.

Јеси ли се много мучио око наслова романа Судилиште?

Колико сам могао да осјетим, трагање се не доживљава као замор или мучење. Трагање је блиски сродник страсти. Нијесам ловац на дивљач (за мене су то — ријечи), нијесам планинар (за мене су то били вртоглави успони према Његошу), али бих рекао: трагање је као лов, као верање уз високе стијене.

О концепцији Судилишта?

Одговор је, надам се, у самом роману. Наиме, и простор (црногорски и шири) и вријеме (Његошево и оно бесконачно) нијесу друго до судилиште. Његош је у средини тог простора без међа и времена без уско сведених видика — тад он суди о себи и свему око себе; уједно, његово вријеме суди о њему. То двосмјерно и двосјекло суђење било је неодрљив изазов за мене, изазов вазда праћен сумњама и питањима: како ћу, хоћу ли моћи, докле ћу досегнути? Јер човјек о којем зборим у роману није само владар и владика, но и велики пјесник, мислилац бритака и далекосежна ума и изузетно сложена и осјећајна људска природа.

Прошло је већ подоста година од изласка романа, а у мени изнова искрсава питање: набох ли праве ријечи и прави пут према Његошу и његову судилишту?

Можеш ли ми нешто рећи о композицији свога романа Судилиште?

Она је, наоко, једноставна. Замислио сам овако: Његоша, на смрт болесног, носе Црногорци уз подловћенске стране. Ту се смјењују два низа сцена.

Прво, и најважније, то су Његошева сјећања, осврти на пребени животни пут, мисли, осјећања, просуђивање о свему што је било или је могло бити.

Друго, при застанцима или сусретима наилази се на сцене које се управо ту и тада дешавају — то су предаси за путнике, за писца и за читаоца.

Једно и друго бива праћено и повезивано кратким приповједним и описним „копчама“ или „шавовима“.

Ни за трен нијесам сметнуо с ума да је свака оваква композиција — у односу на живот — само једна вјештачка творевина, у коју ваља удахнути нешто животна даха и драматике, колико ријечи могу дочарати и досегнути. Јер, ријечи или могу све или не могу ништа.

Зашто нијеси роман Судилиште подијелио у поглавља? Можда би било читаоцима лакше са предасима?

Хвала за питање које сам више пута себи постављао.

Као што си запазио (а то већ и рекох) композициони ток „Судилишта“ нијесам оштрије прекидао, нијесам га цијепао на одјелита поглавља.

Овдје се говори о кратком путовању (сабијеном у часове једног дана) и о јединственом току Његошевог доживљавања минулих година. Постоје, истина, предаси које Ти с правом спомињеш — то су оне кратке успутне сцене, сусрети, разговори при застанку ради одмора и слично.

У самом току Његошевих сјећања има сцена које дјелују као цјелине — оне су, рецимо, могле бити поглавља, али сам их, за вријеме писања, ипак доживљавао као дубље вирове у току једне ријеке. Дакле, они то и јесу — шири, тиши и дубљи вирови, крај којих ваља застати, огледнути се у њима или заронити, замислити се за трен и потом изнова похитати низ брзак све до новог тишика, можда са извором на дну. То се тако смјењује, а ријека ипак остаје ријека.

Ето, тако осјетих, тако учиних.

О јединству времена у Судилишту? „Време земно и судбина људска...“

Онога класичног тројединства (времена, мјеста, радње) не придржавају се, сада, ни многи модерни драмски писци.

Што се тиче мене и „Судилишта“, рекао бих да постоји јединство времена, али овако схваћеног и оствареног: вријеме је недјеливо, у тренуцима док Његоша носе уз приловћенске стране садржане су године и деценије његова живота, садржани су и

вијекови које је Његош за себе откривао, о њима размишљао и судио; тако су кроз Пјесника протицале и надземне ријеке и понорнице свелудских драматичних стогоба. Али, не смије се испустити из вида ни чињеница да је Његош разликовао људско и космичко вријеме, иако их није оштро подвајао (у „Лучи микрокозма“, на примјер).

Уосталом, и сам предобро знаш (а споменуо си и „време земно“) — Његош је у свему, па и кад су димензије времена у питању, био широких, неомеђених видика. Размицао је границе времена и простора, није допуштао да га ишта спутава — у томе је видио и суштину своје животне и мисаоне слободе.

Стога му се чини неправда свођењем само на ову или ону саставницу његова виђења и поимања себе у времену и свијету.

Не замјери што ћу, мислећи на то, навести једну своју реченицу из „Судилишта“ — она најбоље показује како сам схватио и представио све битне компоненте пјесникове изворности и универзалности:

„А ево, стиже ме грдно моје судилиште данас! И не питајте ме ко сам и што сам, не цијепајте ми ово мало образа на крпе — јесам Радивоје — Раде Томов с Његушах, управ испод Јозове главице, јесам и владика и господар и нечесов поет несретњи, јесам Црногорац, и Србин, и Југословен и Славјанин, јесам и мрва земнога праха под овијем звијездама, и све то кад скупиш у једну шаку, ако узмогнеш, то сам ја!“

О јединству мјеста у Судилишту?

Ваља замислити тај јединствени простор: од такозваног црногорског пазара, искрај Котора, крене се преко кратког тока Шкурде, па завојитим путем покрај которских зидина, па све навише уз подловћенске стране — као према небу!

То је стаза између свијета и Црне Горе, између приморске питомине и сурових суноврата.

Невична човјека спонадне вртоглавица уз тај змијолики успон „небу под облаке“.

Кад сам туда кренуо, видио сам да се не може стићи до Крнца; стари црногорски и Његошев пут, негда једина веза с осталим земљама, бијаше на неколико мјеста однесен бујицама или засут одронима дробљена камена.

У стварности и у роману тим путем протицали су многи путеви Његошева живота — према Трсту, Бечу, Петрограду, Венецији, Риму итд.

Истим овим путем кретала су се и Пјесникова маштања и визије — и то просторима из снова и недохода.

Тај пут, помислих, ваљало би и у наше дане одржавати и штовати — био је то, некад, једини проход и прозор према сви-

јету; њиме су одлазили и враћали се црногорски владари и прваци; њима је сиротиња силазила према которском пазару; њиме су доходили и одходили страни државници, писци и путописци, авантуристи и уходе; туда је, рекох, одлазио и враћао се к Његушицама, Цетињу и Ловћену и сам Његош. Над тим је путем, још као дјечак, стојао и гледао према далекој пучини мора и времена, жељан сазнања и живота без међа, несрећан због препрека испред ноге, срца и мисли.

Па, зашто да тај пут замре и да га затру стихије? Зашто да њиме не прођемо, окрећући леђа лименим корњачама с асфалта? Зашто да не постанемо његошевски свјесни себе у непоновљивом простору, на непоновљив начин, уз непоновљиво кретање?

О јединству предмета у Судилишту?

То јединство одређено је понирањем у једну личност и њено вријеме.

Предмет романа јединствен је, а уједно веома разгранат и вишеслојан. Сва та гранања и све слојеве није могуће овдје укратко назначити. Могу само рећи да сва гранања залазе у тематске и просторне димензије романа, а да су слојеви слагани по дубини — мислим на Пјесникову личност и његов свијет.

Ако узмемо у обзир оне просторне и временске или просторно-временске саставнице, онда нас двојица можемо, бар упрошћено, сагледати то тројство, укључивши и предмет романа — наравно, сваки из својег угла, јер Ти си „Судилиште“ проучио, а у мени је оно спонтано настајало. Стога су ми важнија Твоја него моја запажања теоретске природе. А видим већ, Твоја запажања крију се иза питања, чак и оних шкрто исказаних.

Уопште узев, није ми била намјера да пишем романсирану биографију, већ да пратим Његоша кроз просторе и времена свеопштег судилишта — тиме је било одређено све остало у роману.

Сјећаш ли се, случајно, редослиједа настанка појединих „поглавља“ из свога романа Судилиште? Да ли је роман почињао реченицом: „Прасак једра, пребаченог на другу страну. Његош отвори очи...“ и да ли се завршавао реченицом: „За једном тишина“?

Владан Десница нам рече о редослиједу настанка поглавља из „Прољећа Ивана Галеба“:

„Јест, тражећи баш тај ритам који може да буде док погодим оно идеално, најсретније рјешење које мислим да сам ипак постигао. Ако прочитате поглавље о малом слијепцу, видјећете само по себи шта значи, а онда погледајте у контексту романа гдје је уклопљено и видјећете какав значај тамо поприма оно“.

Да, сјећам се: кад сам написао завршну реченицу „За јеком тишина“, био сам њоме изненађен. Онда сам стао и рекао себи: „Одиста је послије свега — тишина“. Био сам тиме задовољан. Нетражено, испало је овако: прва ријеч — прасак, а завршна — тишина. Или се ваља наћи у тренутку кад се огласи прасак тишине.

Да ли је роман Судилиште почињао као сада: „Прасак једра, пребаченог на другу страну...“ и да ли се завршавао реченицом: „За јеком тишина“?

Владан Десница примјећује о почетку свога романа „Прољећа Ивана Галеба“: „Не, почињао је другим поглављем, описом куће, па сам касније, у току рада надодао ово прво као увод. И то сам чекао моменат да наиђе баш сретно оно кад ми је спонтано ишло. 'Прелазим дланом по лицу... оно'. Јесте, знате, да почнемо с једним конкретним моментом, најконкретнијим моментом у садашњем животу, па да се онда завеземо у прошлост“.

Ти си дивно почео роман Судилиште, а још љепше завршио.

И почетна и завршна реченица, природно, настале су редом који је у роману.

Почетне ријечи „прасак једра“ наговјештавају нову пловидбу — кроз вријеме и црногорски крш.

Сјећаш ли се који је повод био да пишеш роман Судилиште, гдје си га започео, и кад си га завршио?

Не сјећам се непосредна повода, а вјерујем да га није ни било. Напросто, сазрела је јабука на грани мојега трудописа и ваљало је пружити руку и обратити зрели плод. Ваљда је морало тако и бити.

Локална боја у роману Судилиште?

Рекох већ, одлазио сам на мјеста Његошева боравка и кретања, на терен за поједине сцене у роману. Желио сам да доживим, непосредно и детаљно, сву природу и околни простор. На старом путу од Котора навише хтио сам да видим и проосјећам све до чега око и слух могу стићи — облике и боје камена, биље, завијутке пута, висину планине и низину мора, затим да ослушнем звоњаву са црквених звоника, хујање вјетрова (онај сусрет вјетра-брђанина и вјетра-приморца) итд. Тако је бивало и на другим мјестима.

И да споменем: док сам писао „Поруке“ одлазио сам на Каруч, то чаровито мјесто при језеру, између два рибарска „ока“

— тамо је Петар Први више пута зимовао. Јер, како писати о томе знаменитом човјеку, а не бивати и на Каручу? Тамо сам, касније, водио и ликовне умјетнике Радовића и Пријића, те су сликали мотиве из тог предјела. Нажалост, то значајно и прелијепо мјесто за многе је остало скровито и непознато — људи за воланима као да су загледи само у брзине, у претицања, у журбу (зар и вријеме треба грабити и отимати од других и од себе?).

Историјска боја у роману Судилиште?

Историјско вријеме, зна се, има свој јединствени ток, али и своје дионице — затишја, бурне брзаке, слапове, понирања. Приступајући својем списатељском судилишту, ваљало ми је, уз остало, схватити Његошево вријеме над Црном Гором и шире. То није било вријеме великих бојева (као у доба Петра Првог, на примјер), иако је било окршаја и погибија и глади и свих невоља које нијесу заобилазиле црногорску прошлост. Али, било је то вријеме ширих отварања Црне Горе према Европи, вријеме јачања централне власти над племенима, вријеме отварања прозора за просвјешћеност итд — дакле, осјећао се дах новијег доба над староцрногорским простором и брдима. Његош је био у сржи тих мијена, а морао је судјеловати и непосредно у многим људским несрећама, од којих су други европски владари били удаљени — у дворовима, као на другим планетама.

Желио бих да ми нешто кажеш о радњи у роману Судилиште?

Радња романа — сликовито речено — тече таласасто. Одишта је тако. У њеном току траје непрекидно гивање — смјењују се узлазне и силазне линије.

Рекао бих да све то нијесам унапријед смислио — више је ту било спонтаног — кад нешто крене, онда има своје природне токове.

Сада нема могућности (а ни потребе) да препричавам збивања која чине радњу романа. Можда ће бити довољно ако споменем да она узлазна гивања — све до кријесте таласа — почињу и расту у Његошевим монолозима, у сјећањима и размишљањима.

У мотивско-тематском погледу могло би се говорити о извјесном мозаичком шаренилу збивања, мисли, сјећања, поетских пасажа итд. Но, то би већ била питања за анализе од стране стручне критике.

Како је настајала атмосфера у појединим поглављима романа Судилиште?

Фокнер прича: „Ниједно писање не настаје на природан начин. У сваком се писању крије много концентрације и много

неуморног рада. Има тренутака кад писац мора да измисли атмосферу, а има тренутака кад ситуација и карактери, које писац слика, стварају атмосферу...

Овим ријечима покреће се занимљиво практично-писатељско и теоријско питање: како се гради или како настаје атмосфера књижевног дјела?

То би се могло и овако разложити: атмосфера дјела у цјелини и атмосфера појединих дијелова, сцена и слично.

Одувијек сам вјеровао да је битнија атмосфера дјела — она заогрће цјелину, она зрачи из цјелине.

Атмосфера појединих сцена може бити донекле различита, али се ипак уклапа у цјелину и доприноси оном општем утиску о дјелу, оном зрачењу из дјела.

То увјерење бивало је потврђивано искуством при писању „Судилишта“.

Да наведем и примјер: Његош у Пскову, у посве другој средини и друкчијем миљеу, ипак не заборавља Црну Гору и себе у њој и своје невоље; тако и сцена у Пскову — садржином, Његошевим монолозима, описима итд. — не одудара од сцена на тлу Црне Горе, па се тако стапа са атмосфером дјела у цјелини.

И додао бих: осим збивања и карактера и средине, атмосферу дјела (и појединих сцена) стварају и стилско-језичке особности, она — да кажем — особена интонација текста, локални колорит лексике, ритам казивања и све то сливено у један мелодијски звук (по њему одмах разликујемо дјело од дјела, као што разликујемо мелос разних народа или атмосферу у ликовним дјелима). Ваља се присјетити и дјела писаних у дијалекту — у њима језичко-стилске особине и вриједности битно одређују атмосферу, у зависности од тла и времена о којем се говори.

Фокнер говори о три извора свога стваралаштва: о доживљају, о посматрању и о машти уобразиљи.

Разложио бих та три извора и додао четврти: снове.

Доживљено видим као концентричне кругове са тачком у средини. Тачка — то су они унутрашњи доживљаји, убрајам у снове. Први круг — доживљај који је сав окренут према мени, те бивам његова жртва или јунак. Други круг — у мени одјекне збивање чији сам саучесник, а тиче се и других и мене. Трећи круг — доживљавање догађаја чији сам свједок, а мене неће ни окрзнути. Четврти круг — далеки догађај о којем сам само чуо или прочитао, али и то бива мој доживљај (не можемо бити равнодушни људи, зар не?). Пети круг — доживљај чији су извори у неком другом, па и веома далеком времену. Сви ови доживљаји (па и они међукругови) живе на свој начин у мени, па не могу бити занемарени при писању. Уз то иду и посматрање (оно

активно, уз селективан и критички однос) и маштање у сновима и на јави.

Је ли Библија много утицала на роман Судилиште?

Како да не. Библија „утиче“ (и кад чита утицаја нема) готово на све што се биљежи као књижевна ријеч. Она протиче испод свих времена, кроз сва покољења, те и кроз нашу подсвијест — и кад се вјерује и кад се у њено боготворство не вјерује. Псалми, плачеви, пророчке ријечи, драме народа и људи, посланице и друге поруке — све то не може остајати без одјека у времену које зовемо нашим.

Јесу ли једном писцу од користи путовања?

Ј. Г. Хердер пјева:

»Reise! Verändere den Ort...

*Siehe das stehende Wasser und schau' die
rinnende Quelle;*

*Jenes modert, und dies strömet den hellsten
Trank...«*

Зар и писање није путовање?

Сваки корак је путовање, чак и у соби и само преко прага. Ту су и она путовања у себи, у сновима и у маштањима.

Или, сјетимо се само кретања низ ријеку — према увиру (воде и живота) или уз ријеку — према изворима (воде, живота и ријечи о њима).

Кад помислим на све то, учини ми се да је „Судилиште“ било моје најузодљивије, суштином најбогије путовање — можда и стога што није било само моје, што сам имао Пјесника-путовабу.

*Прича се да је Фридрих Хелдерлин дрхтао кад би га при-
вукла нека лијена мисао. Борислав Станковић је причао да му
рука задрхти кад нешто лијепо напише.*

То су одиста лијепи детаљи.

Не знам да ли ми при писању задрхти рука. Може и то бити.

Али, рука не зна шта је лијепо, а и ја се могу преварити, те и њу узнемириги без потребе.

Овако или онако, остајемо доживотно дужни тој руци, која је толико ријечи и редака и страница и књига исписала. Кроз њен крвоток — све до вршак прстију — протекле су све мисли, слике и осјећања, сва усхићења и сумње, све што је творачко из нас кренуло. Све је то она вјерно пренијела на папир, а сама остајала занемарена, заборављена.

Било би праведно написати оду тој руци — она није била пука извршитељка већ сарадница; она је то још и више при сликању, вајању и свирању.

Да ли си јављао својим пријатељима, ако их имаш, како је текао рад на роману Судилиште или си то од свакога крио?

Владан Десница нам рече: „Нисам крио. Моја најужа родбина, у првом реду моја жена која је била мој стални сарадник, она је стално са мном радила и пречитавала ми та поглавља. А иначе, знате, данас ти контакти међу колегама, пријатељима, литератама нису тако бујни, нису тако *en vogue*, рећимо“.

Зашто бих скривао оно што радим?

Штета је, рекао бих, што своје рукописе не читамо пред пријатељима. Док сам био на Цетињу — 1953. до 1958. године — састајали смо се, причали о својим списатељским замислима, читали написано и о томе расправљали. Сад је тога све мање, као да се нема довољно времена. Тако рукопис „Судилишта“ није сам никоме давао на читање. Сада то чиним каткад са краћим радовима — „Жуква“, „Крилата ријеч“ и „Снови микрокозма“.

Штефан Цвајг био је прикупио велики број рукописа и аутограма. Они су га инспирисали за пјесничко стварање.

Да ли и Ти прикупљаш рукописе и да ли Те они понекад инспиришу?

Нијесам прикупљао рукописе нити сам осјећао потребу да то чиним (доста ми је и мојих рукописа, зар не?).

Али, могу разумјети Цвајга (радо сам га и читао) — из туђих рукописа може се понешто сазнати о судбинама и карактерима људи. Рукописе можеш и дубље читати и проницати у садржину и начин писања — мислим на стил и обликовање слова и ријечи, а то значи — бити проницљив психолог и графолог. Хоћу ли претјерати ако кажем — рукопис је човјек?

Делакроа, који је био и пјесник, и сликар, и музичар, и мислилац, узимао је градиво за своје слике из Дантеових, Гетеових, Бајронових, Тасових, Шекспирових дјела и из крсташких ратова, из француске грађанске револуције и из грчког устанка.

Као што сликар (Делакроа) узима мотиве из књижевних дјела, а слично чине и композитори, тако се писци могу инспирисати ликовним и музичким дјелима. Природно је, мислим, што те двије гране умјетности могу полазити од књижевних извора, те и саме могу садржавати литерарну димензију. Исто тако, бива природно што су ликовни и музички умјетници утицали и на мене — што и текст романа садржи особену боју, звук, ритам

итд. Стога знам да неће бити никаква мудрост ако кажем: умјетност је једна и јединствена, само се начином исказа грана на ликовне, музичке и књижевне, а оне су тијесно повезане с филозофијом, с погледом на свијет. Ту су још и наука и наука — и све то као да не може једно без другог (можда онако као што у природи и времену трају кружно повезани циклуси).

Демокрит је рекао: „Ниједно умјетничко дјело не може се остварити и никакво знање не може се постићи без напорног рада“.

*Јеси ли уложио велики напор кад си стварао свој роман *Судилиште* и јеси ли га често прерађивао, дотјеривао, „благњао“?*

Свакако, али не као неке друге романе („Поруке“, „Мртво Дубоко“, „Развође“ и др.). Многе дијелове „Судилишта“ написао сам у једном даху — касније нијесам смио ништа мијењати. Очито, био сам доста добро припремљен — сав испуњен и обузет грађом, мотивима и њиховим одјецима у мени.

Рука тада није могла (или није било других, бољих ријечи на дохват) пратити све токове мисли, слутњи и осјећања у мени. Стога и сада често зажалим за оним ненаписаним, неизрецивим хтјењима, помислима, треперењима и визијама које никад нећу видјети на хартији.

То што остаје недосегнуто и неисказано, а тињало је негдје дубоко, на рубовима подсна и подсвијести, можда је оно најљепше и највредније у нама. Али, то одолијева ограниченим творачким могућностима сваког пера.

*Ти си прикупио око 14 хиљада ријечи из наших говора. Би ли био љубазан да нам нешто кажеш о језику у роману *Судилиште*?*

На ријечи одувијек гледам као на људе. Моја списатељска девиза гласи: Не чини с ријечима што не би са људима чинио. Тога сам се, у основи, држао и приликом писања „Судилишта“.

Замислимо ли људе умјесто ријечи, можемо се овако нашалити: пјесме — ведре или жалопојне дружине људи, приче — посијела мањих група, романи — зборована племена или народа.

У „Судилишту“ су моја стилско-језичка усмјерења била нешто друкчија него у другим романима и кретала су се у три смјера.

У првом плану су Његошеви бројни монолози. Ту сам се трудио да се колико-толико приближим мисаоном, емотивном и језичком свијету Његошева унутрашњег живота, али без намјере да остварим пуну стилско-језичку подударност са оним што је Његош написао.

Говор ликова из народа покушавао сам да „сјенчим“ према карактеру и нивоу сваког од њих. Овдје сам свјесно бјежао од пресликавања народског говора, од његових „сирових“ особина — све у жељи да тиме не нарушим оне основне стилско-језичке токове романа.

И најзад, ту су они наративни, „моји“ пасажии, који су — у овом роману — нешто друкчије лексичке, стилске и ритмичке структуре него остале моје књиге. Трудио сам се, наиме, да и списатељ буде близак духу Његошева времена, средине и дјела.

Додао бих нешто о својим побунама против данашњег отуђеног језика бирократије — оног неживотног, мутног и накарадног језичког израза који се увријежи у наше вријеме.

Тој пошести не отеше се ни друштвена гласила — крстише их наказном синтагмом „средства јавног информисања“! А то нијесу ничија подјармљена средства већ су то (уз технику) живи људи који имају право на своје мишљење и став, па и право и дужност да изграђују свој лични језички израз и стил.

Поразно је (а надајмо се и пролазно) што је јавна ријеч у нас, током посљедњих деценија, увелико изгубила достојанство и обавезу на искреност и истинитост, а особито на израз и тон саме личности. Обезличену ријеч изговара обезличена, папагајска личност.

Па, уважени саговорниче, како ће опет проговорити она жива, изворна, истинска ријеч људи који раде и стварају све вриједности овог времена, кад ће живот, рад и сан бити извори за ријеч овога тла и вијека?

Бојим се да ћемо на одговор подуже чекати.

Полажеш ли велику пажњу интерпункцији? Она је, по мишљењу неких писаца, саставни дио дјела.

И више од тога. При говору се помажемо модулирањем гласа, жестином или благим тоновима, паузама које нешто значе, мимиком, гестовима, цјелокупним држањем.

При писању све то замјењује интерпункција — та додатна азбука, ријечи које то нијесу, а које, заправо, воде цијели текст, упућују на његово ближе и тананије значење, употпуњују га. Готово се не може замислити, на примјер, колико значења и нијанси имају једни те исти знаци питања и узвика.

Запазио сам да ја почесто (да ли чешће од других списатеља?) употребљавам цртицу усред реченице или између двије ријечи. Она, каткад, означава онај неопходни предах (или празан ход) у задиханом ритму реченице. Цртица, исто тако, може бити замјена за ријечи које се подразумијевају: „то је“, „то значи“, „то може бити“ и слично. Она је, тада и иначе, онај неречени али јасни мост између дијелова реченице. Тако приповиједање не тече испод већ преко тога моста, тога јединственог, равног и чистог знака који преводи ријечи с једне на другу обалу.

Гдје си нашао грађу за предмет Судилишта?

Налазио сам, највећим дијелом, већ наћену грађу. Многе стазе и прилазе ка Његошу отворили су ми истраживачи, понајприје Ти и Ристо Драгићевић — не усубујем се да спомињем друге ауторе, јер их све набројити не могу. Без тих истраживачких остварења не бих могао написати „Судилиште“ или би оно било посве друкчије, неподграђено чињеницама, писано као сасвим слободна визија, окренута више Пјеснику и његовој пјесми.

Наравно, истраживачи су ме упутили да и сам завириш у архивске изворе који су ми били доступни (Цетиње, Котор, грађа у Историјском институту у Титограду, Његошева библиотека и музеј итд.). Одлазио сам и на терен — мислим, најприје, на стари пут према Његушима — за њега је везана окосница романа. Тако сам и на терену налазио „података“, детаља и оне неопходне атмосфере на одређеном тлу.

Јеси ли се вјерно држао у свом роману Судилиште тестаментa Петра II из 1850. године?

Не, одиста не. Намјерно се нијесам много окретао тестаменту. У роману „Поруке“ завршне реченице припадају управо тестаменту Петра Првог, Његошевог стрица и претходника. Он овим ријечима одређује свог младог сљедбеника: „... а ја на моје мјесто наслѣдником и управитељем и чуватељем од свега мојега, народскога и црквенога, чиним и остављам синовца мојега Рада Томова, у којег се надам да ће бити човјек од посла и од разума...“ И није се преварио добри старац.

У „Судилишту“, рекох, нијесам наводио текст Његошевог тестаментa јер сам био и остао увјерен да је Његошево поетско дјело оно најдрагоцјеније завјештање времену које настаје. Стога сам кроз цијели роман, особито у Пјесниковим монолозима, указивао на та завјештања — она зраче из Његошеве личности и његова пјесништва.

Михаило Лалић је у раније вријеме писао стојећи.

Ако и то нешто значи, могу укратко рећи: пишем док сам у покрету, док усамљен шетам. Однекуд ми се чини: док се крећем, нешто се и у мени покрене и хита брже и даље од мојих корака.

Тад, заправо, срочим цијеле одјељке романа, неки монолози, сцену или слично, осјећајући јасно ритам текста у себи.

Тако, у покрету, настају и оне праве идеје и замисли о будућем роману (па и о „Судилишту“).

Само писање, за столом, највећим дијелом се своди на биљежење онога што је шетња пробудила и уобличила. Тако, ето, бивам секретар оном списатељу у себи. Наравно, за столом често

ступи „на дужност“ онај рационални и критички дух, који би да нешто изостави или преиначи. А тада искрсне и понека нова варница.

Штефан Цвајг писао је своја дјела у хотелским собама, у кафанама, и у мјестима гдје је био сасвим непознат.

Можеш ли Ти свуда и на сваком мјесту стварати?

Хвала Ти што спомињеш друге ауторе — њихова искуства некад ми олакшавају а некад отежавају при тражењу правог одговора. Уосталом, свако мисли и чини на свој начин.

Пошто „лишем“ док сам у покрету, природно је што промјена мјеста дјелује подстицајно — то бива не само освјежење већ и могућност да се пробуди нешто дотле успавано или притажено. То сам сасвим јасно осјетио у више махова: доћем ли из Титограда на Цетиње, у Боку, на језеро, до које од наших ријека, осјетим се друкчије — нова средина, нова природа бива изазов и подстицај, а можда и закорак према нечему скривеном у себи. Тако је било и приликом рада на „Судилишту“ — и оно је, како Ти рече, „на сваком мјесту“.

У Библији стоји: „у почетку би ријеч, и Бог би ријеч...“.

Поставља се питање шта је било у почетку, ријеч или акција?

Прије двије године прочитах у једном њемачком часопису следеће: Нека жена била је у другом стању. За вријеме трудноће морала је поћи љекару. За вријеме прегледа љекар јој је више пута рекао: »Einatmen-ausatmen!« Кад се дијете родило, оно је изговарало те сложене ријечи: »Einatmen-ausatmen.«

И Херодот — из посве другог времена и средине — биљежи веома чудан, а донекле и сличан догађај: египатски фараон Псаметих хоће да провјери јесу ли Египћани најстарији народ на свијету; фараон стога нареди да двоје дјеце буду издвојена тако да не могу чути ниједну људску ријеч; прво што су дјеца изговорила била је ријеч старих Фрижана „бекос“ (хљеб). Фараон је вјеровало да нешто од праговора пренесе мајке на дјецу која ће тек бити рођена.

Узмемо ли да је ријеч оглашавања било каквог живота (ријеч као глас!), онда бих рекао да живот и ријеч-глас настају из истог заметка, из исте искре. Према томе, изгледа да у фараоновој чудесној замисли „има соли“, макар колико његов опит био вјеродостојан или не.

Замислимо се, за трен, и над данашњом појавом: око нас, око земаљске кугле и свемиром, путују ријечи и слике, путују људске и космичке поруке (разни зраци и зрачења, радио и теле-

визијски таласи итд.) — дакле, глас и ријеч „живе“ на свој начин и у неживом, у честицама материје, у простору којим се крећу. Није ли, онда, кључ за Твоје и многа слична питања — у настанку или, боље речено, у вјечном настајању, кретању и мијенама праматерије.

Но, да нас не би узалуд бољела глава, оставимо то науци и будућој људској мисли — с надом да ће јој бити отворени нови свјетови. Наше је да говоримо о живој ријечи, књижевној прије свсга.

Јаков Готовац ми рече једном: „Без маште нема умјетничког стварања“.

Ослањајући се на своје искуство, ставио бих знак једнакости између маште и списатељског чина. Чини ми се, наиме: макар колико се писац ослањао на животне датости и грађу, он тежи да сачини своју умјетничку творевину, да створи и оно што „бити не може“. Тада настаје дјело само од ријечи на хартији, обликовано према пишчевој замисли, исказано његовим језиком и стилем — и за језик и стил треба маште. И онај међу простор између замисли и дјела ваља премостити маштом.

То се у цјелини односи и на настанак „Судилишта“.

Али, шта је, заправо, списатељска машта?

Иако нијесам питан о сновима, сада је тренутак да кажем нешто и о њима и њиховој вези с маштом.

У „Судилишту“ има Његошевих снова, има и маштања. Какву везу видим међу њима?

У поеми „Снови микрокозма“ развио сам своју слободну визију о сновима и њиховим извориштима. Према том „виђењу“, снови проистичу из подсна (у којем су искре нагона, осјећања и тежњи). Сами снови бивају сваковрсни — то је сликовити ток живота који се креће напоредо с јавом. У сновима је подоста истина које на јави бивају потиснуте. Снови су често бистрији и дубински читљивији (Његош: „Је ли јавје од сна смућеније?“). Али, и на јави искрсава могућност да се сањари, да се машта. Ето, ако машту, па и ону списатељску, сагледамо у ланцу: подсан — сан — јава — машта, онда можемо наслутити њену изворну дубину, те и њен битан удио на прагу сваке гране умјетности.

Шта је важније код једног писца — разум или осјећање?

Једно без другог или је посно или слијепо.

Претпостављам да је најидеалније ако се при писању успостави извјесна равнотежа и склад, не мјерећи да ли има мало више једног или другог.

Што се мене тиче — и нарочито према искуству са „Судилиштем“ — бивало је да у току припрема, па и писања, надвла-

дава час промишљање, а час извјесна понесеност. Њихова сарадња ипак није изостајала. Бивало је да дође до несагласја између мојих атеистичких назора о вишезначности свијета као цјелине, а против једноначалија и једног сунца, под којим и сунцокрети ослијепе, са Његошевим космогонијским поимањима, али и та несагласја знала је да помири блискост у широким видицима, те блискост у осјећању битних дамара живота.

Ипак сам примјећивао: кад у једној реченици или пасажу „Судилишта“ инсистирам управо на мисли и садржини, и тада дође до извјесног лиризовања; она узима маха спонтано; понекад се, изнутра, загрије до извјесне патетичности, иако томе нијесам тежио.

И питам се: је ли то саставни дио моје списатељске природе и моје природе уопште? Је ли то моје рањиво мјесто, које понекад прекријем завојима праве ријечи? Је ли то кретање оним опасним бридом између замаха и слабости, између поготка и промашаја?

Као што видиш, драги саговорниче, питања може бити и знатно више, а одговоре — мислећи само на оно коначно, на дјело — могу давати књижевни критичари и читаоци који дуже размишљају о прочитаном.

Стога би, вјерујем, било корисно да о једном дјелу (не мора то бити мој роман) на иста питања одговарају писац, књижевни критичар и можда неко од читалаца било које струке; свако од њих би одговарао не знајући шта кажу они други.

Јеси ли радио на неким другим својим дјелима кад си писао Судилиште?

Не, никако. То не могу ни замислити. Дома ме — у шали — зову „једносмјерна улица“. Одиста, у мојој свијести и радионици нема мјеста и за подстанаре. Не могу прије подне мислити на неку сцену из „Судилишта“, а послвије подне или увече на мотиве из нашег минулог рата.

Но, сасвим је нешто друго ако се — радећи на „Судилишту“ — у мислима не сводим само на Пјесника и његово вријеме. Мислећи на Његоша, дакле, могу се сјетити и збивања из наших дана; то неће и не може бити споменуто у роману, али Његошево и наше вријеме могу одбљескивати једно према другом. Тако она моја „једносмјерна улица“ бива вишесмјерна или кружи на више нивоа, али држећи се увијек оног његошевског смисла и смјера.

Колико је утицало на Тебе црногорско поднебље?

Владан Десница нам рече: „Далмација и Медитеран и медитеранско поднебље су јако много утјецали на мене. О том нема говора. И чигав бих ја био сасвим друкчији да нисам на том подручју одрастао и рођен ту“.

У праву је Десница, рекао је сушту истину.

Полазећи од себе и својих схватања, споменуо бих још нешто. Наиме, увјерен сам да ме као човјека и списатеља одређују два завичаја: родна долина Злоречице, при Комовима, и вријеме у којем живим. Наравно, у моје вријеме стаче се и прошлост, а тиме се размичу и границе простора.

Био сам слободан да тако гледам и на Његоша — у „Судилишту“. Мислећи на његов живот и дјело, ни данас не можемо замислити Његоша изван црногорског простора и прве половине прошлог вијека; то су оне двије полазне одреднице за његову изворну природу и даровитост; оне га, међутим, никако не сужавају — он је човјек и пјесник који с обје ноге стоји на својем тлу и у својем вијеку, али је сав окренут према свелјудским просторима и временима.

Уосталом, да тако није, Његош не би био и остао оно што јесте.

И најзад, шире гледано, које је и какво било Његошево вријеме?

Настојећи да значи, у најкраћем, оне крупне кораке људског рода. Нортроп Фрај се позива на Ђамбатиста Вика, који сагледава овакав кружни ток: „митско доба или доба богова; херојско доба или доба аристократије; и доба народа након којег долази *risorgo*.“

Можда би се могло рећи да је Његош изрекао своју пјесничку ријеч на прелазу из херојског доба у доба народа, али да се његови стихови добрим дијелом окрећу и према људском правремену.

Можеш ли ми нешто рећи о својим узорима у вези са настанком романа Судилиште?

Колико знам, узора није било. Али не поричем искуства многих писаца — она су се деценијама таложила у мени.

При настајању „Судилишта“ били су ми пред очима само Његошев лик и пут, а у слуху само његошевска ријеч.

О утицају писама Петра Другог на Судилиште?

Писма Његошева свакако су најбоље могла послужити као претекст за Пјесникове монологе у „Судилишту“. Нарочито мислим на извјесна писма исповједног карактера, на путописне осврте, а такође и на писма у којима Његош реагује на изазове времена, неправде, насртаје непријатеља са стране, на неслогу у земљи итд. Таква писма пружају и тематско-мотивски смјер и указују на Његошев карактер и темперамент, као и на стилско-језичке одлике његова исказивања.

Морао сам ослушнути и монологе владике Данила из „Горског вијенца“, затим многе „небеске стихове“ из „Луче“, те и лирске излете у кратким пјесмама.

Све је то ваљало схватити и отворена слуха примити као лирско-медитативну оркестрацију и основно извориште за токове „Судилишта“.

Колико су утицали на роман Судилиште црногорске планине, голеги, литице, вртови, шуме, море, заливи у Боки итд.?

Захвалан сам Ти и за ово питање.

У роману се прича о човјеку — о Његошу и људима из народа — а човјек ниче из крила природе и времена.

За човјека с овог тла рекох већ да је г о р е д о љ а ц.

Крене ли овим брдовитим и кршним крајем, нема куд — мора и навише и наниже.

Крене ли кроз историјско вријеме, није друге — мора навише и наниже, јер нема пута који је сав од успона.

А та жива природа, та „ломна Црна Гора“ била је и остала неодољиво инспиративна за сликара и писца. Рељеф побрђа устала ласа рељеф људских ликова и карактера. Бразде на сивом кршу ишчитаваш на избразданом лицу горштака.

Кренеш ли за корак десно или лијево, видик не бива исти, он се не понавља — сав је испреламан, те мијења и небо над собом.

Похиташ ли поред танкоструке јеле, учини ти се — потрчаше планине иза ње; трепнеш ли, рекао би да танко дрво протрча између тебе и планине.

Простор у којем си сав хуји од даљина, од сунуврата и висова, од понора и кланаца — до онога званог Невидио; тако сав простор појекује од правремена и драматичног стварања свијета, од страве и љепоте, од стравичне љепоте...

И како да то не буде неомеђен видик, како да не захуји у роману?

Али, тај саоднос с природом потпуно је друкчији но што је Сенека у своје вријеме сматрао („Сва умјетност је имитација природе“). Иако могу бити истородне, умјетност и природа нијесу истовјетне — довољно је да се умјетност препознаје у природи и природа у умјетности.

Шта си читао за вријеме док си писао Судилиште? Јеси ли ишао на изложбе? Да ли си ишао у друштво? Да ли си читао дневну штампу? Шта је, заправо, распаљивало Твоју машту?

Одувијек сам ишао на изложбе, многе и отварао, бивао у атељеима. Стално сам био у блиском додиру са дјелима ликовних умјетника — гледао их, размишљао о њима, те писао и говорио.

Нешто тих дјела имамо и дома — свакодневно су ми пред очима. Није ли природно што се њихови одбљесци могу јавити

и у роману. У „Судилишту“, на првој страници, стоји: „Са мора, са барке, Котор није друго до гавира у бакру... но је неко, некад, у вртоглавом надахнућу изрезбарио оне зидине и куле и звонике и капије и заљуљао звоњаву над суновратним рељефом, уз стопало Ловћену“. Ето гравуре, ето звука!

Штампу сам, наравно, читао, али ми она — за „Судилиште“ — није много значила, мада се и ту набе гдјешто о старим обичајима, бојевима, људским драмама итд. — и то у фељтонима.

А машту, како Ти рече, „распаљује“ све што је живо и мртво — у машти је и гориво и пламен.

Како је у роману сагледан Његошев лик?

О томе сам већ нешто споменуо.

Али, за мене је било најважније да мисао о Његошевом лику и природи не буде речена директно већ да се простире цијелим романом.

У суштини, трудио сам се да кренем ка самој личности Пјесниковој.

Негдје раније, спомињао сам — истина непотпуно — о мојем схватању Његоша као двојне личности.

Од самог почетка сам рашчистио у себи (на основу мојег „проучавања“ лика): Његош *није раздвојена, распопућена већ надграђена личност.*

Темељне, изворне особине су његушке, петровићке — то је онај слој наслијеђеног и предачког у Пјесниковој природи.

Надграђене особине потичу из његовог самоуздизања и израстања у донекле нову личност. То је онај унутрашњи закорак и корак, онај узлет у више људске равни — мисаоне, моралне, осјећајне.

Те двије природе бивају час у сагласју, а час у сукобу; готово никад равнодушне једна према другој.

Уз то, у Његошу су напоредо дјелатник и маштар, владар и пјесник, свјетовни и вјерски обавезник, човјек с црногорског тла и човјек обузет универзалним просторима и временима итд. Све те саставнице и супротнице његове природе — сад казане овако упрошћено — морао сам имати пред очима док сам писао „Судилиште“.

Али, сад се питам: није ли огрјешење о Његоша и о сам роман, ако се овако овлаш о свему томе говори? И питам се: нијесу ли сувишни покушаји списатеља да буде свој тумач? Јер сви су одговори — ако то јесу — у самом роману. И можда би било најјупутније ако би писац говорио о нечему чега није у роману, али је од извјесног значаја за његов настанак, карактер и основни смјер.

Има много трагова из Горског вијенца у Твом роману Судилиште. Да ли си позајмљивао поједине мисли и појединости из њега свјесно или несвјесно?

Зар би могло бити друкчије?

У основама „Судилишта“ понајвише се налазе „Луча“ и „Горски вијенац“.

Не знам, само, да ли сам нешто „позајмљивао“. Ако јесам — хајде да се нашалимо — позајмице би требало враћати. Али како?

Најзад, није тако ни лоше дуговати некоме као што је Његош. Сви му, овако или онако, понешто дугујемо.

Уосталом, не може се писати роман о пјеснику, а не освртати се и на његове мисли, исказане у стиховима.

Да ли си саопштавао на уста главних и споредних личности у своме роману Судилиште своје властито мишљење?

Намјерно — не, уколико се што не прокраде. Но, може у свијести мојих ликова бити нешто мени блиско — то бих, вјероватно, и прихватио кад бих био у њиховој кожи. А зна се: бива тренутака кад се човјек не слаже са самим собом, кад осуђује себе за неку мисао или поступак. У човјеку није све унапријед дато и окамењено. Карактер је постојанији од мисли — кроз свијест често јуре вјетрови времена и нових сазнања.

Фокнер приказује у више својих дјела једну те исту особу. Кад су га упитали какву сврху постиже тим, одговорио је: „Пошто сам живио у малом граду на Мисисипи, нијесу ми стајали на располагању многобројни карактери, и зато сам исте карактере поново приказивао“.

Да ли се и у Твојим дјелима понавља један те исти лик?

Не бих рекао да ми се исти лик (или одвећ сличан) могао прокрасти више пута. Сродности међу ликовима свакако може бити — вјероватно би се те сродности могле открити међу ликовима из народа у „Порукама“ и „Судилишту“ или у мојим романима с тематиком из мицулог рата. Али, то би ваљало утврдити детаљном упоредном анализом. Можда би и то било занимљиво — исти или веома слични људи јављају се као „варијанте“.

Ти пушташ у своме роману Судилиште да догађаји и личности пролазе испред очију Петра Другог као у филму?

Одиста тако изгледа.

Док Његоша носе просторима „Судилишта“ и судилишта — нижу се сусрети с људима, нижу се сцене. Док се Његош

сјећа својег живота — и ту бива низ сцена и сусрета с људима и људским драмама. И све то тече — како си добро запазио — као на филмској траци.

Уосталом, у наше дане и филм враћа свој дуг романима — он доста снажно утиче на модерну структуру прозе, на композицију, динамику збивања, смјењивање и претапање слика и слично.

И можда ће се роман и филм — у будућности — слити у јединствено и ново умјетничко остварење, нама данас незнамисливо.

Јеси ли ликове из Судилишта посебно обрађивао па их касније унио у Судилиште?

Колико се сјећам, писао сам неке краће студије о Његошевом лику, о двојној природи, а потом нешто и о Пирку. Овлаш сам скицирао још неке ликове.

Жао ми је што све то није сачувано. Најприје сам мислио да ти папири не значе ништа особито. Питао сам се: зар ће они икоме, икад требати? А потом, бивао сам прогоњен неком врстом папироманије — хватао ме је ужас од мноштва хартија које нарастају око мене; једва сам чекао да из њих испливам, те да видим само чист рукопис, спреман за штампање.

А сјетих се — сачувано је само нешто. У „Стварању“ (1973, број 9—10, стр. 1197—1204) објавио сам прилог „Његошево путовање“ са поднасловом: „Према припремним биљешкама за роман Судилиште“. Те су биљешке пробране и вјероватно дорађене за објављивање, а може се наслутити да их је било много.

Да ли Твоје душевно расположење може вршити утицај на стварање женског или мушког лика?

Претпостављам да може.

Али ту је у питању нешто друго. Раније сам мислио да — рецимо, нас двојица — више знамо о мушком, јер то јесмо. Женска природа као да је за нас скривена и унеколико тајанствена, те ваља тражити „кључ“ за њу. Управо то нагони књижевника-мушкарца да о мушком много не мисли, а да трага за скривеним кутовима и особинама женске природе. А ја бих желио да се ту изравнају теразије. Изгледа ми да — у коријену бића — не треба тражити велике разлике између полова. Боље је, прије свега, настојати да их видимо као двије стране истог лица, истог бића. То суштинско и свељудско јединство представља праву полазну основу за разумијевање одјелитих одлика мушких и женских ликова у животу и у роману.

Шта Ти је било лакше оцртати у Судилишту мушки или женски лик?

Приликом писања „Судилишта“ нијесам осјећао да је лакше или теже ући у неки лик и представити га ријечима. Уосталом, у овом роману и нема много женских ликова — махом су епизодни.

Уопште узев, вјероватно постоји извјесна, макар и скривена веза — и то у оба смјера — између писца његових ликова (у овом случају мушких).

О томе најтачније рече Т. С. Елиот: „Убијебен сам да писац предаје један дио себе јунацима, али исто тако вјерујем да и на њега утичу јунаци које је створио“.

Наравно, све то не мора бити увијек и у сваком дјелу једног писца — такво је моје искуство уопште, па и са „Судилиштем“.

О карактеру Пирка?

То је измишљен лик. У роману је он нека врста Његошева двојника — његов alter-ego или, боље речено, sub-ego. Он је чест Његошев саговорник, понајвише кад је ријеч о дјетињству. У основи, Пирко означава нешто од Цјесникове његушке природе, подарене рођењем и одређене мјестом и временом — дакле, ондашњим сеоским дјетињством. То у роману бива основа са које израста Његошева надграђена природа — како млади Раде расте, тако се размичу границе сазнања и обогашује природна обдареност, а роје се све теже бриге и невоље. Раде и Пирко блиски су у дјетињству да би се Раде, постепено а потом и нагло, преобразио у владикау, господара и поету, а Пирко остао гдје је и био.

Одакле потичу имена појединих личности у роману Судилиште? Има ли у том роману и имена која си измислио?

За све познате личности из Његошева или њему ближег времена задржао сам права имена — Петар Први, Штепан Мали, Перо и Ђорђе Петровићи, Томо и Ивана — родитељи Радеви, Вук Караџић, Маркиша Пламенац, Вукић Попов итд.

За ликове из народа ваљало је потражити имена — почев од Пирка па до оних споредних.

Уопште узев, могу открити једну малу и безначајну тајну. Из разних, махом старијих, извора бирам и исписујем дуге низове женских и мушких имена и надимака. То ми пружа дооар избор приликом писања — опредјељујем се за име које на извјестан начин бива блиско одређеној личности. Једном узето име прецртам

да ми се не би поткрало у другом дјелу. Но, и овај се поступак може са мном нашалити — имам више тих именика и никад се не зна.

Изгледа да су имена споредних личности у Судилишту неисторијска. Име Борика, које се спомиње у Твојем дјелу Мртво Дубоко, нашао си у нашој народној поезији.

Драго ми је што си ме подсетио на то име.

Борика — име ми се допало још кад сам га први пут чуо негдје у Васојевићима. Колико знам, то је старо народно име, у новије вријеме готово заборављено. У сваком имену, при писању и иначе, тражим његово изворно значење, а ослушкујем и њихову звучност. Али не бих желио да се вазда поведем за именом — Грубан не мора бити у некој прози суров и груб човек.

О главним и споредним карактерима у Судилишту?

Око Његоша, владара, владике и путештвеника вије се мноштво познатих савременика и људи из народа. То је шарени мозаик личности, судбина и карактера; ту су родитељи и родбина Његошева, главари и перјаници, страни државници, списатељи и друге знане личности, те домаћи умници и хајдуци, одметници, трговци и шићарџије, вјеренице, мајке и сестре итд.

Према томе мноштву, и уопште према ондашњој Црној Гори, морао сам се одредити. Прво, ваљало је бјежати од романтичарске љепорјечивости. Друго, гледати критичким оком на личности, стања и превирања у црногорском друштву оног времена. Треће, и поред свега тога, приступати с љубављу (ако и тако може да се каже) према ономе жалосном и страдалничком пуку, којем би суђено да се роди и живи у оном времену, а на тлу нашем. Свему томе нијесам могао да одолим пишући и „Поруке“ (о Петру Првом) и „Судилиште“.

Кад сам упитао Риста Стијовића да ли је имао пред очима некога свог познаника кад је стварао лик Вука Мићуновића, Стијовић нам је одговорио да данашње Мићуновиће познаје добро и да је „сигурно“ имао у виду њихову лозу.

Да ли си Ти позајмио неким ликовима из Судилишта особине неких својих познаника?

Не бих рекао да сам то чинио.

Можда се неки ликови јаве (макар и магловито) у сновима, а да тога касније нијесам свјестан и — ето их у роману. Ту може бити и нечег предачког и свељудског.

А можда се, сам собом, прометне и неки лик из ближе околине и свакодневице, па у роману искрсне и говори као да је из другог времена.

Без жеље да све то мистификујем, ипак морам признати да са настајањем ликова бива подоста спонтаног и недокучивог — јер ликова је много у животу, сновима, машти и роману.

Иван Мештровић је сваки час позајмљивао црте свога лица или црте лица своје породице својим фигурама. Јеси ли Ти позајмио неке особине свога лика некој личности из Судилишта?

Одговор је: не.

Из Твојих питања се види да се искуства других подоста разликују.

А како је бивало са мном и „Судилиштем“?

Каткад сам настојао да један лик „видим“ до детаља (изглед, одјећу, боју косе и очију, израз лица итд.) — ваљало га је препознати у мноштву ликова.

Каткад, пак, то ми није било ни важно нити пријеко потребно. Тада ме је више занимало само једно спољно обиљежје или само једна црта карактера или понашања; остало бих занемаривао.

Додао бих: вјероватно су ми били од помоћи и ликови са старих графика (Валерио, Карачај, Биазолето итд.) или слика (мислим на Чермака, Буковца, Почека и друге) или скулптура (од Брежанина, Гржетића и других — до Стијовића), па и до резбарије са гусала.

Такви ликови трају — некако хладни и заробљени у своје коначне форме — а могу оживјети у нашим визијама, нешто друкчији и нама ближи.

Мислиш ли да се писац развија стварајући карактере за своја дјела?

Фокнер мисли: „Писац учи за вријеме стварања. Он учи од својих већ створених ликова. Они га поучавају стварима које он није прије познавао. Они га изненађују“.

Не би требало ништа додати томе што је Фокнер виспрено и искрено рекао.

Али, „баво“ ми не да мира. Усуђујем се да и ја нешто кажем само стога што је у „Судилишту“ главни лик Његош. Јер, ту човјек никад није сигуран да ли је (и колико) „ушао“ у тај лик или је поред њега само прошао, о њега се окрзнуо.

Све постаје знатно теже и сложеније што то није лик из књижевничке маште већ човјек и пјесник који је постојао и који је многим у одређеној мјери познат. То обавезује романсијера и унеколико га — што кажу — спутава. Напоредо с тиме, богатство живота и дјела те високе личности пружа недогледне могућности за слободан размах романописца.

Тако сам се нашао између оног „спутавања“ и осјећања слободе која се ослањала на проучавање и обавијештеност.

Отуда је, у току писања, било и недоумица и заноса и смјелих захвата и посртања ријечи, па и оних „изненађења“ што их Фокнер спомиње.

Наравно, при свему томе у питању су биле моје списатељске моћи. Присјећам се — сада у слободној интерпретацији — једне мисли Пола Валерија. Он каже да свако види свијет и одмјерава га према својим моћима, па тиме и сам бива мјерен.

Тако је — „већ никако“.

Што Те привлачи на једном лицу који приказујеш: његов карактер или његов глас или нешто друго?

Ван Гог се спријатељио са писмоношом Руленом из Арле-са. Он је заволио код овога човјека сократску личност, његову искреност, његову мирну озбиљност и његову доброту и његов ријетко чисти глас. И зато га је ван Гог више пута сликао.

Највише ме привлачи карактер.

И тако, створим ли неколико ликова који ће живјети у мени, више никад не могу бити усамљен.

На хартији су само сјенке тих људи — ријечи. У мени су о н и нешто више, незароољени именом, описом и обликом — о н и некако лебде и тихо дишу и као да се плаше стварности у коју не желе да закораче.

Можда ти ликови тако постају о н и — блиски измаштаним митским бићима: јесу и нијесу.

Или, можда, не умијем да кажем праву ријеч о њима.

Живе ли у Твојој подсвијести још ликови који су већ угледали свјетлост дана?

Што је изискрено из подсна и подсвијести то се тамо и враћа.

Тако и личности из романа. Њихови прототипови потичу из стварности, па уроне у нашу подсвијест, тамо се преобликују, осмисле и уграде у визију будућег романа; затим се појаве на хартији, са именом, улогом, описом, судбином итд. Но, њихов „отисак“ остане у матрици, у подсвијести кроз коју су прошли. Стога их изгледа, не могу никад избрисати из сјећања.

Опрости за ово грубо и пресмјело описивање „круга“ којим се крећу моји (а можда и други) књижевни ликови.

А можда су у нама ликови и карактери разврстани у „кругове“, налик онима дантеовским.

Кад сам упитао Владана Десницу да ли има у својој кући албума и слика из своје старе породице, он нам је одговорио: „Имам. И ти типови, на примјер, из тих албума могу послужити

за читаву једну галерију као што су они брадоње који пуше у Ивану Галебу', сјећате се, они у салону дједовом, па ту јасно да имаш те физиономије, те портрете из тих албума пред очима".

Имам нешто породичних фотографија — на њима су готово сви наши, почев од дједа и бабе.

Већина са тих слика није више међу живима. Гледам себе с њима: дјечак сам, сједим прекрштених ногу, образ ми натекао од болног зуба. И помислим: вријеме хита, бићемо опет заједно, као на слици.

Ликове са тих слика нијесам узимао за романе. Они су, на неки начин, дио мене и као да су тиме унапријед „затворени“ за списатељско истраживање и преобликовање.

Колико година си писао Судилиште?

Мислим да је непосредни рад на овом роману трајао двије године или нешто више.

Између појаве романа „Развође“ (Нолит, 1968) и „Судилиште“ (Обод, 1971) протекле су три године.

„Развође“ је завршено 1967, а „Судилиште“ 1970. године.

У којим све мјестима си радио на Судилишту?

Роман о Његошу писао сам углавном у Титограду, а поједине дијелове за вријеме љетовања у Будви и Бечићима.

Љети сам бивао најудаљенији од дневних послова (тада сам уређивао „Стварање“) и других обавеза и могао сам понешто написати за јутарњих свјезина при мору, у осами и на миру.

Јеси ли често силазио у Боку Которску за вријеме док си писао Судилиште?

У Боку сам одлазио неколико пута. Већ сам споменуо покушај да проћем старим путем од Котора до Његуша. Одлазио сам у Прчањ, у Доброту, Пераст и Херцег-Нови и друга насеља — све у жељи да се наћем на мјестима којима је Пјесник пролазио или за која су га везивале успомене.

Негдје раније бивао сам у Дубровнику, Задру и Риједи. Одлазио сам у Венецију, Рим и Напуљ. Прошао сам кроз Беч. Видио сам многе споменике античке Грчке све до Епидауруса на југу.

Но, ипак нијесам стигао до Пскова и Његошева Петербурга. Не доспјех до сваког мјеста и за сваком Његошевом стопом, као што си урадио Ти — за дуга и плодна живота.

Јеси ли пут преко Крстца добро познавао прије него си га у свом роману Судилиште тако дивно описао? Ти си се сигурно често возио својим колима овим путем.

Колима сам, одиста, и раније тим странама пролазио, али новим путем — оним познатим серпентинама.

Онај стари пут гледао сам само наспрам себе и дивио му се и чудио се — како су људи, некад, на коњима или пјешнице, туда проходили!

Одакле си све примао подстрек за стварање свога романа Суд и листе?

Ако сад о томе размишљам, касно и несигурно, могу рећи (или наслутити) три подстицајна извора:

— Његошева личност, његово дјело и зрачење према нашем времену;

— само наше вријеме, његов зов и одзив у мени, све мислећи на Његоша;

— извјестан замах који ме је носио и пошто сам завршио „Поруке“, ваљало је, дакле, наставити гдје сам стао (био сам доспио тек на пола брда).

Свега је ту могло бити, осим некакве моје амбиције — ње се плашим, од ње бјежим као од сотонског, ефемерног проклетства.

Јеси ли искористио за Суд и листе и нашу народну поезију и нашу народну традицију?

То се подразумијева, са више разлога.

Најприје, Његошев десетерац, иако изразито особен, увелико се ослања на народни епос: тамо су му она дубља, већином тешко уочљива изворишта.

Но, ваља рећи да је у дјелу овог пјесника рођен и онај добро знани — Његошев десетерац. И није ријеч само о епској пјесми — ту је и тужбалица и клетва и заклетва и здравица и изрека и други реторички оолици, затим легенде, умовање паметара и умника итд.

То богатство народног творачког духа, саздано од мудрости, животности и сликовите љепоте није могло остати без одјека у Његошеву дјелу. Оно је било незаобилазно и док је писан роман о Његошу.

Други, напоредни ток — исто тако: то је онај нешто виши вид писмености, књижевства и умјетности уопште у Његошево доба и нешто прије.

Ваља се присјетити: на овим просторима су још у средњем вијеку постојали скрипторији и настајале многе рукописне књиге; цвјетало је фрескосликарство и клесарство; писале се пјесме и хронике; с обала се бродило према свијету; основана је и штампарија (прије пола миленијума); писане су историје и посланице, а у приморју се гранала ренесансна, барокна и новија књижев-

ност итд. Све то отварало је вишесмјерне путеве Његошу, а све то имао је на уму и писац романа, не испуштајући из вида ни стране ризнице духа, којима се Пјесник окретао.

Није Његош, дакле, поникао из једне дивље, примитивне и по многим обиљежјима заостале средине — макар колико свега гога и било у народу — већ је он изрекао ону завршну, највишу књижевну ријеч на крају епохе која га је припремала. Уједно, он је засновао нову књижевну епоху на овим просторима — његова ријеч зрачи снажно и према нашим данима.

Све то и друго морао је имати на уму писац романа о Пјеснику.

Да ли је дикција у роману Судилиште народна?

Само донекле, јер је основна дикција, усубујем се рећи, ипак његошевска.

Но, има пасажа у којима нешто више проговарају народна уста — тамо се може наћи и нешто изворне лексике и реченица интонираних „народски“.

Наће се и одјека из народних пјесама.

Био бих слободан да наведем једно мјесто из романа — ту цитирам стихове из народне пјесме, а види се и Пјесников однос према тим стиховима и како их саопштава дјевојци у Пскову:

„... нијесам те среће, ђевојко. Но ме сан носи пут колијевке, пут Његушах, а тамо бијаху моје ђетиње игре и вибех прву људску трупину без главе. У нас ти се поје овако, наше су пјесне будисанке:

па му русу одсијече главу
и баци је богу у зобницу ...

А бога потоље неће ни зрна из те зобнице, док је у кључалу воду не потопе, ма о томе пјесна ћути“.

Да ли прилагођаваш у Твојим дјелима стил карактерима и ситуацији?

Питање сугерише — да не кажем и садржи — готово све што би требало рећи одговором.

Само, опет кажем, уза сва „прилагођавања“, остаје онај основни стилски ток романа.

И да додам: писац је, ипак, роб својег стила; временом и из романа у роман варирају извјесне особине стила, али његове битне одлике ипак остају (ни људска природа не да се суштински мијењати).

Јеси ли у више етапа радио на своме роману Судилиште?

Свакако.

Нешто вазда чучи у засједи, па искочи и шчепа ме за руку и морам за који дан прекинути писање.

То махом бива на штету списатељског рада, али може бити — и бивало је — корисно: станеш, предахнеш, нешто се још слегне, прочисти или обогати новим детаљем и слично.

Ван Гогове „холандске слике“ могле су настати само у Холандији. У Паризу је ван Гог открио свијет свјетлости и боје. Која су Твоја дјела могла настати само на црногорском тлу?

Вратио сам се у Црну Гору 1953. године да бих уређивао „Стварање“, а највише вођен жељом да све о чему ћу писати сагледам изблиза на овом тлу.

Тако је и било — ту су настајале све моје књиге.

Вјерујем, ипак, да бих понешто од тога могао написати и другдје — била би то она „временска“ дистанца до које се долази промјеном средине. Од високог дрвета ваља се одмакнути да би га сагледао у цјелини; тако од човјека, планине и својег завичаја. То „одмицање“ трудио сам се да постигнем на други начин: затвориш очи да би нешто од траженог нашао и боље видио.

Многа мјеста у Твом роману Судилиште заокружена су. То су пјесме у прози набијене мислима, оштроумним запажањима и чистим лиризмом. Изгледају да су рађене свака за себе, независно једна од друге, па тек касније уткане у роман Судилиште.

Поједине сцене и монолози одиста нијесу писани засебно па уграђивани у роман.

Може бити, и то је за мене природно, да се штошта од тога раније приближно уобличио у свијести, али је — приликом писања романа — све текло својим редом и слиједом.

Да ли је неко Твоје дјело мртво за Тебе пошто се појави и да ли се и даље интересујеш за њ?

Зар — мртво? У народу би се рекло: „Далеко било!“ Ликови и сцене из мојих романа (па и „Судилишта“) живе у мени, макар и притајено и кад их потисне нешто друго.

Невоља је у томе што ја немам — како се каже — пословног духа и смисла, те се не старам о судбини својих књига, рецимо, о њиховом приказивању у часописима и листовима итд. У том погледу моје су књиге, пошто изиђу из штампарије, препуштене саме себи.

Познати сликар Кирхнер провео је три љета на Источном мору. Он је описао тамошњи предео на следећи начин: „Све је округло, хоризонт, заливи, валови, прудови, путеви, крошње дрвећа, ластавице, дворишта, облици купача“.

Како Ти изгледа Будва са својим заливима, Петровац, Св. Стефан и цијела Бока? Ти проводиш у току године доста времена на мору. Да ли си га осјетио? Десанки Максимовић замјерају што није посветила ни једну своју пјесму мору, иако је била професор у Дубровнику.

У приморју сам био плијењен љепотом цвијета жукве (о њој, по давно, пјеваше Леопарди) — у мају и јуну она позлати брда окренута мору.

Тако је настала моја лирска проза „Жуква“ са мотивима из приморја.

Љепоту нашег приморја сад нападамо и ружимо и кужимо ми сами, нажалост.

Наглом и безобзирном изградњом покривају се неоткривени трагови прастих људских станишта.

Шта то ми чинимо, мислећи само на данас?

Петар II говори о Црној Гори у своме писму од 1/13. новембра 1847. Вуку Стефановићу Караџићу: „... али ми кад и кад крвава и тврда борба досади, те проклињем час у који је скочила ова искра у наше горе из гомилах пепела величине Душанове, рашта и она није умрла ће се огњиште српско угасило, но се припела на гору те бјеска и довикује на себе громове, злобе и зависти како златна игла потресне облачне...“ (П. П. Његош, *Изabrana писма*, Београд, 1984, стр. 154).

Петар II пише 18 (31) октобра 1850. Георгију Николајевићу:

„Да је лијена Црна Гора не би се црна гора звала него млијечна или медена. А како ће и бити лијена када је једнако сироту дивљи таласи турски нападају и потресају? Та свештени едем да га је оваква судбина постигла, би се већ зла препунио и злом отровао. Црну Гору је свакојак зло пратило...“ (И бид., стр. 184).

Надахнути горе споменутих мислима Петра II, Ти си у Судилишту написао апотеозу Црној Гори:

„Поднебљена, стисла се Црна Гора — једнијем оком да јој пребројиш сва ребра. Није друге, но отргнута од свијета. Око ње процијеп, пун отровне паре која лебди свуд унаоколо. Је ли ово клета тврђава, затворена и бранитељима и нападачима? Около нијесу границе но огњена линија. Надре ли јача сила, овај најближи гребен опет је граница и шкрапа је заклон и процијеп је пушкарница за цијев и једно око, нишанско. Посијани самртни биљези — по камен пободен ће је ко погинуо. Не гините толико,

браћо, неста мјеста за гробове! . . . Није ово ни земља, ни држава, ни град није, но узнесено, рапаво гумно. Мјесто жита, по камену полегли ми, а црносап коњ се пропео, туче по нама копитама, туче и гњечи и дроби нам кости, пуцају цјеванице, пршти мождана ткива. Зловремен коњ обрће се у вршају годинама, вијековима, туче крвавијем потковама, а стрцају само зрна уродице. Бије копитима, љуљају се брда и јече камена звона, па се јека заплиће у сумрку густину облачине. Па се размиче облак и открива пусто тле — је ли камен или пепео или прах? У пукотину забоден дрвени раоник, гредељ стрши к небу, а при врху укован клин, кокотић, пуст и бесмислен — ни јарма, ни воловах. Но ено тамо: у стабло забијен гвоздени клин, зарђао и крвав, па се крв и рђа пресијавају рибе; виси распорен брав, из лубине испадају и расукују се пријева и пуше се, још топла; шарено псето лапће крв из карлице, уз њега беца пала четвороношке, реже, зуби им црвени; онако бауљајући, грабе бубреге, натичу на дрвене спице и приносе огњу; изврнуто, још крваво руно бачено на обгорјелу траву; жена се омотала брављим пријевима, па им крајеве пори и препира под кладенцом . . . Угашен зуј у кошници, врх ње коњска глава, па се бијели испрана кост . . . Прориједила се стада, међ њих се увука липсаћ, а нико не зна откуд и како, да ли од воде или траве, да ли вјетар донесе некакву сточну кугу, па отрова ливаду и лист. Понори се напунише цркотинама, задах се помијеша с врелинама над каменом. Воде носе надувене модре трбухе. С крепалог угича жена скида звоно и потапа у кључалу воду прије но ће га натакнути на врат двисцу, још несвиклу на звоно и звоњаву . . . Однекуд јечи молбено појање: Крстоноше крсте носе . . . Мушки по два и два, па жене по двије . . . Да удари росна киша, господи помилуј . . . А небо се осуло огњенијем пепелом — већ нећељама ни трага облаку — свети Илија зачама неће чак преко мора. И крстоноше већ не поју смјерно, но им из грла излијећу љутите ријечи и не моле но куну и небо и светог Илију и сунце — па ето, и небу они суде и на њега би да искале љутњу . . . Да удари росна киша, господи помилуј . . . Ма не помилуј, но спали и ово што је претекло, ако ибе спазиш зелена пера! Ма каква росна киша — профукњача јалова скотуља, нас јој траг гонио!“

(Судилиште, стр. 265—266).

Изгледа да си ову химну Црној Гори написао прије него си саставио свој роман Судилиште. Чули смо је раније у неком Твом говору.

Не вјерујем да сам нешто слично могао негдје говорити прије но што сам објавио „Судилиште“.

У неком каснијем говору можда је било које сличне мисли, али говор ипак бива битно друкчији — борим се да себе-говорника разликујем од себе-писца, иако негдје испод ријечи један и други снијевају исте снове.

Ево једног монолога Петра Другог из Судилишта:

„Умори се славуј твој, Ђевојко, и руке ти на кољенима. Отац устаје, прати надзорника до вратах, још му о нечем жустро збори, па се враћа својем пледу, камину и тек разрезаноме журналу из Питера. Ти ми дошапнеш да је на реду Глинка и већ погађам да ће ту бити и Пушкинова чежња за госпођом Керн. Прибираш се сва у себи, струк ти дође још тањи, подигну се прса од удаха и вршак прста спусти се на прву дирку, на клавиш, како ти рече. И звуци узиграју, пењу се к високој таваници у дуборезу, шире се према пулту у углу и припитомљеној пузавици крај огледала. Звуци се крешу о вазе, о кристал и свијећњаке и пале одбљеске. За дубокијем тоновима руше се сјенке, од бурнијех узлета повија се пламен у камину и њишу се чипке и уздрхти свилен Ђевојачки вез на комоди. Цијела одаја и све у њој ка створено да прими твоје руке и звуке, Либед. А музика ова није друго до припитомљена страст — Пушкинова, Глинкина, и твоја и моја, Ђевојко. Ти запјева и поведе ме за гласом ка за дугом: Сјећам се дивног тренутка. Ама, куд ме то водиш, забога, куд ме то водиш заједно с руским поетом? Зар опет у заточење? Част ми је поћи с њиме, макар и маштом ношен, у заточење његово. Но, свако своје има. Он о својем окову поје. За тебе је то пјесна, Ђевојко, и ти од пјесне градиш свој дан и сан и куполу и васељену — и све може да стане у ту пјесну, и ти и ја, и одаја и мутна ширина околу Пскова. И то је твоја чаролија и твоја мрежа у којој и ја спутан снатрим. И повјеровала си да ме имаш свега. Али ја нијесам те среће Ђевојко, јер чујем и другу музику. Ти појеш: Кано гениј чисте љепоте. И остварује се твоја чежња, љепша од самог живота, а мени око ушију облијећу и друге пјесне, налик гавранима — у Бечу ме заробише моји заштитници и силе јаче од моје воље и мишице и кесе, не дадоше ми да крочим пут Париза, но се сплете око мене и ћесарска и руска мрежа: само не тамо, само не у Париз, ни пасапорт ти нећемо дати, бићеш отпадник ако се не повинујеш вишој вољи. Имах јединог пријатеља, доброг Орешковића, капетана, који ме мудро савјетоваше да не будем упоран, да не идем к Паризу, иако га молих да заједно кренемо, да ка браћа удахнемо слободу код Пале Роајала. Тамо, у Бечу, ударих челом у два зида, у бедеме с обје стране и једва ме овамо пустише, а врата питерска за мене затворена прије но што их угледах...

Ти појеш, Ђевојко, о поети који чами у забити, у мраку прогонства и казујеш како му дани геку — без сузах, без живота, без љубави. То и моја судбина. Толики простор око нас, толико

ширине, а корака слободног није ни за ногу, ни за кочије моје, ни за жеље. Да могу барем бити само твој заточеник, но је много онијех који на мене руку полагају, који ишту од мене или ме стежу узама и бичују сплетком и клеветом и мржњом или блато зависти бацају на мој пут. Док те устрептало слушаам, под кровом који је сам Радгост благословио, ко зна шта се чини у мојој Черногорији, куд залазе путеви истраге за измишљеним гријесима мојим, шта ли чини Гагић, нијесу ли дигли главу црни непријатељи, шта ли ће јавити у Питер она дволична, уштављена уш, онај Гагић — зар он да цијени и мјери моје мјесто у срцу Црногораца, зар о његовој ријечи да виси судбина моја и мојега дома и народа? Не вапијаху узалуд Црногорци: пошљите нам правога Руса да види у што смо и какви смо! Ја овђе сједим и пушим уз пијанино, а моја судбина рјешава се на другом мјестима — у Питеру, у Бечу, на Цетињу . . . Fu fatto il nido di malizia tanta . . . * Пишу се извјешћа, агенти путују даноноћно, расту хрпе хартије, крцате оптужбама против мене, па званичници рију по њима, читају, вагају, просуђују, па циједе у једну чашу и ту ће чашу поднијети самоме цару, а баћушка — цар . . . Е, то ћемо тек да видимо. Нека клеветају ако ће до неба, ја сам подоб ономе дрвету до чије срчице сјечива не могу допријети без превелике муке. Нека засијеку, кора ће засузити, пустиће и смолу, али ће да преболи, да зарасте, а до срчице не дам никоме! И писах цару твојем и мојем и рекох му да не могу и не хоћу бити господарем беспоретка, да хоћу земљу у којој царствују ред и слога и послух и закуках о својем очајанију — поумих оставити своју земљу и бјежати главом без обзира. На то је, у магновењу клонућа, и мој свети стрико помишљао. Ето, то би сва моја слабост, пожељех да одијелим себе од оног јада црногорског.“

(Судилиште, стр. 243—244).

Какав високи „мјеснички дах“ нас запљускује из овог монолога!

Нас интересује кад си и гдје си написао овај монолог.

Опрости, али — не могу се сада сјетити.

Ваља бити опрезан: сјећање је многе преварило.

Пошто протекне тамом, испод земље и стијена, вода понорнице није она пријашња.

„У сјећање пада камен — лик језера одмотава се у велика таласава платна. Рибари вуку мреже пливарице, млате моткама по води, гракћу као несити, гракћу и туку по бљештавом житу — зрње крљушти да истјерају. Војске стабала с коријењем у млаки, коњски репови вуку се по локвањима, дјеца у кал уваљана, са задахом рибе у њедрима. Пуцањ скида ћубасту патку

* Сави се гнијездо многих људских зала (Данте: „Божанствена комедија“, Пакао, XV, 78).

с висине, рој њена племена вије се и кријешти и јадикује над њеним падом, а њој из воде вири само кљун и згрчена нога, жута. Одзив турског пуцња и кујек с оне стране Блата. Изнад потошљених крстача двије ласте брегуннице играју се у ваздуху, преврћу се, сустижу, бјеже једна од друге, закруже далеко, па изнова укрсте крила. Шарени водомар тремо се вуче, при сваком покрету перје му се пресијава плавкасто и зелено — прави птичји перјаник! А то његово поспано, кљунато љенствовање значи нешто: вреба се ситнија риба. Жута чапља стражари наспрам Жабљака, куња на једној нози, а воденкос, језерски пјевач, јавља се однекуд из гршчара. И све тако — и стражарење и пјевање и вребање: ко ће кога... Па не поју узаман пријезерске мајке, муслиманке, не поју узаман уз колијевку: не иди ми, сине, на Блато на воду на злу ливаду; не бери тамо цвијета — тебе ће по струку прекинути; не коси тамо траве — правовјерни падају у откосе; не тражи златни валутак — црна рука црногорска тиснуће те у дубину, дубина ће те прогутати, дубина вода невјерна... Ко ће кога: риба рибу, тица тицу и рибу, човјек и тицу и рибу и човјека... Поје мајка, али никако да дорекне: не иди ми, сине, на Блато на воду, вреба те јатаган из шеvara, из локвања, из чуна црногорског. Поје мајка, а не спомине пушке са Салковине — ено их, висе на зиду као трофеји у Биљарди. Ко ће кога, то му бива свакојако: фишеком издаље, а изблиза јатаганом, ханцарем, ножем, маљцом, млатачем, каменом, голом руком за врат. И на Салковини — ко ће кога. Сруши се кула и нема више опсађених и опсадника, небо над Црногорцима и небо над Арбанасима и зид међ њима. Хватају се за пушке — ко ће коме отети. За јатаган и нож има времена, дуг је дан за сјечу, то се очас сврши. Видјеће се већ ко ће кога, а сад је само толико — отети пушке. Држ за кундак, соколе! Ватај за грлић, бре, трим! Дуге, танке пушке, а руке голе, шаке поцрњеле, тетиве да попрскају. Навијај преко зида, преко камена, навијај танку пушку! Не дај пушке, соколе, не дај образ изгоре нам образ црногорски данас и задовијек! Ватај, отми брешку крмскоме сину! Ха трим, ха за грлић! Бриде дланови, жиле по челу искачу, пишти гвожђе у рукама, пишти и превија се преко камена, превија се кано грана — ха за грлић, за ремник, за цјевчину, ха за кундак, не дај, потегни, превијај и пушку и руку, не дај, ни за драм, ни за длаку! И пиште дуге пушке, превијају се као жиле преко камена, руке висе низа зид, не пуштају до задњега. Пршти камен под гвожђем, стоји цијук гвожђа, дробе се зуби, дробе и гутају — ха, не дај пушку, црн ти образ, не дај пушку-сестру, сав се о њу објеси, шаком, снагом, тијелом, јемом унутрашњијем, на дај пушку — не дај себе... И придобе помоћ и одбијени су Арбанаси. А превите пушке ено висе у Биљарди за удивљење свакоме долазнику. Превите пушке са Салковине, с онога зида према самоме Блату.“

Колико лирике избија из овог високо-поетског мјеста. Да ли си тај живописни опис писао у природи или у радној соби?

Не сјећам се, сада, гдје је то могло настати. Стога не би било у реду, ако бих се накнадно домишљао и давао било какав одређенији одговор.

Али, морам захвалити што си одабрао овај одломак (уз оне друге) и што си помислио на дилему — соба или природа.

И кад се пише у природи, она постаје „радна соба“ и писац у њој бива „закључан“.

И кад се пише у соби, ваља је испунити ликом и дахом природе.

Заборавити ваља тренутак који јесте, а пустити да вријеме протиче кроз смисао ријечи које се ребају на хартији.

Узмимо једно мјесто из Судилишта да би се видјело како ствара Чедо Вуковић на основу стихова Петра Другог: „куку брате... сестра црна... ја кукала“ и „Плакање је пјесма са сузама“.

„Са стране, као с неког пропланка, млад глас тужбарице. Грло промукло као од надвикивања с вјетровима. Биће да је чобаница — чује се и меки, бакренасти звон с угичева врата.

Нити они виде њу ни она њих.

Његош покретом руке нареди перјаницима да застану, па да посиједају. Ко на пањ, ко на оборено дебло, а перјанички капетан Никола струку пода се, па се испружи.

Неко ћути, неко истиха с другом проговори, а Његош се предао ономе гласу, иако ријечи не разабира, тек по коју из припјева: „куку брате... сестра црна... ја кукала“. Глас јој сличан Драгунином. Али она не може бити. Откуд она у овоме крају? Или сваки крај има своју Драгуну.

Мисао иде за гласом, па се разгранави, присјећа и увјерава га да је и тужбалица и гуслање и лелек и пјевање у колу — једна пјесма, један звук, исто казивање:

„У грлу тужбарице зајече струне гусалах, из прсију гусла-ра избија бол тужбања, у колу је нечег од јекне лелекачке, при лелеку човјек се њиха као да га заноси невидљиво коло. И све то једна жалобна ратничка пјесма, хватају се за руке и мртви и живи, гласове њихове вјетар окреће, свија у ковитлац, у јектање и кликтај — одржати се, одупријети се. То бива борење и сокољење и кад је лелек и кад је пјеванија и кад тужбарица ниже загробна зрна ријечи. Још за живота смрт поје своју пјесму, себе да опјева. И то, канда, бива батргање у долини ужаса, јуначење ослоњено на јед свој и својих и на јад непријатељу нанесен или само намијењен, па она пратуга спремна да сама проговори. Жене више и љепше туже но што пјевају. На црно-

горском видуку није добра: агарјани, ћесаровци или латини, глад и камени безизлаз, па јунаштво дође као надвладавање животног јада, као побуна, крик крви своје и туђинске, опомена свијету и богу да овако није право, да се овако задуго не може. Тугу не зови, под грлом су њена врела и понорнице. Она сјенчи говор — аох, леле, зло ти јутро. Сјенчи руко црпином, гребе лице и стриже косу и провали гласом тмулим, надличним. Туга из сурог, тмурног предјела, из тока времена, из бојевања, пријетњи, хајдучије, болести, потиштености, туга из нерадовања које везује дневи и ноћи. И туга из осаме, из чамотиње и затворености међ горама и тијесним границама, туга која се сама од себе чује из јеке гусалах, из кланаца-јадиковаца, из засједаха, сјеча, туга раних, бјелозубих погибија, туга бистријех заробљених умова, туга бистријех заробљених умова, туга слутњи и туга над нечим у себи, недозваним, нествареним, на даљинама изван досега. И туга свијех, несвоја, недијељена и недјељива, туга долине, братства и племена и краја, туга која зближава и спутава. Али не туга очајница, не туга до безумља, но сродница са животом, с крвотоком у себи и времену, туга која није ни тужна ни ружна нити је туга, но се тако, ето, живи и поје и нариче. Без ње би теже било или се не би могло. Она не крши човјека, оставља у њему простора за понос, за пркос и инат, за ведрину, за јетку ведрину и шалу, за попијевку која није ни пјесма ни лелек. Ето, та туга, наша, нашка, домаћа, некакав жалобно-пркосни мост између живота и смрти, нешто кано бунт и помирење у исти мах. Напојиш ли се те нашке туге, не бој се невоље, слободно закорачи долином живљења. Тугом се туга трује. Тугом се трују очи и страх. Тугом се, брате, живи“.

Јутрос није посве усамљен глас чобанице. Негдје се огласи соко, негдје кукавица, допре бурук вола, дјетињи клик — сребрна пара бачена увис, издаље завречи дивојарац, па све то трепти у ваздуху и хуји гора. А чобаница без престанка набраја, за трен се заборави и наведе на пјевање, на чежњу, па је тргне крик птице или само крило и опет превлада бол и плачни грцај.

Из горе се наново јави кукавица, али некако јаче, одсјеченије, као да надбија остале гласове.

Или се Његошу причињава или је одиста тако: простором се шири тишина и остају само она два зова. Кука птица а чобаница је чује, па збуњено застане, ослушкује. Чим кукање престане, изнова затужи чобаница, истрајно ниже имена мртвих и по њиховим прсима реба цвијеће и ордење, док се у тужбање не ушлете злогукни глас кукавице.

„Народ би река: он је шћер Лазарева — помисли Његош, — нариче за оцем, за изгинулим витезовима.“

А стари перјаник Никола: „Кукавичина суза, веле, како с ока слети, истог се трена смрзне и скотрља кано бистро зрно пијеска.“

(Судилиште, стр. 87—88).

Како је ово мјесто надошло. То је једна од најузвишенијих химни лелеку и кукњави. Није се поетичније могло описати тужење за умрлим. То је чисти лиризам, голо, голцато осјећање.

Више пута сам слушао тужбарице и лелекаче. То је, дакле, мој доживљај — пренесен у роман.

И да додам: спремао сам се да пишем нешто као есеј о плачу уопште и у литератури (без претензије, наравно, да то буде пандан Бергсоновом дјелу „О осмијеху“).

Сабрао сам обимну грађу, почев од старих епова разних народа па до наше народне пјесме и плача у Његошевим дјелима (сестра Батрићева кад „сви главари плачу“; у „Шћепану Малом“ на неколико мјеста се плаче и „сви плачу“ итд).

А ето, не доспјех или не би у мени снаге да то напишем (ваља, ипак, осјетити у себи ону тиху опомену „то не можеш“, па је и послушати).

Како је диван исјечак из Судилишта у коме је ријеч о посљедњем путовању Петра Другога:

„А ено, Гавран се заустави, испријечи се и зарза — њисак се просу и изломи низ камењар као да се вал облутака обрушио.

„Хајде, Гавране, соколе, имењаче Ченгићева коња, ето ме за твојим рзајем! Већ нам нема ни застанка, ни повратка, ни обазирања натраг. Хајде, Гавране, соколе, видиш и сам да правде нема: ти јадикујеш за мном, а ја за тобом помање, но ме све нешто друго заводи и откида од живога, крвавога срца. Хајде, црњаљу, не сатри се но гледај за Лабудом, за онијем бјелосапим смиреним ходом. А ја што ћу? Не кукам за мјестима у којима се никад не обретох, но за онима на којима се више никад вратити нећу. Сав простор свијета, ширина његова, залази овијем заливом међу брда, до под кољено Ловћену. Биће да је ово моје задње путовање — остаје за мном морска пјена и модре дубине, остају кубета и проспекти Петробурга, салони и гостионичке одаје Беча, канали Венеције, славолуци и стубова древнога Рима, грка пара из грла Везува, китњасте затони и кипариси Каприја, остају за мном пароплови и кароце и очи лијепијех госпа и они бескрајни, дубокоумни разговори и шетње и ласкања и лукави наклони и сав онај шарени карусел у помама сударања, обртања, грабежи, освојених и плаћених задовољстава... Је ли ово моје путовање једносмјерно, без повратка, с плећима према свијету, с очима на камену?“

Знан му је овај пут — он је почетак и крај свих његових путовања, из свијета и у свијет или бар до Боке. Сјећа се како је молио ћесарске старјешине да се пут оправи, те они — нешто на његову молбу, а више да би могли извући топове до уврх ко-торске тврђаве — прибавише мајсторе и најнижи дио пута убрзо проширише, а оно навише остаде прост крчаник.

Кад га прихвати пут, сав од кратких и честих завоја, Његошу се учини да га сам он носи и њиха — ба десно, ба лијево. Једна га окука занесе, занесе и, као да устукне над самим понором Крстачког потока, враћа се косимице и подилази под литицу которског града, над којом расту зидине и куле. Спрам неба види се само потамњели бедем, кроз чије пукотине прорасле квргасте гране и покоје стабло, те виси уклето, у засјенку, вјетровима на удару, с жилама у тврђави.

А завоји пута готово неизбројни — до Праћишта ће их бити педесетак, а навише . . . Почесто пут пресијецају попречни каменни прагови, те људи мотре на њих да се не спотакну с носиљком.

Око му зађе узастрану. Ту, при путу, понеки грмен — купина, дивљи нар с покојом распуклом јабуком црвена срца, па тек изникао багрем, нешто папрати, мљечике и некаква цвијета отровно жуте боје. И сав тај предии хаотично назидан од каменог сивила. Но, за дивно чудо, поглед открива да то није обична, досадна сива боја, но је разабира у свим нијансама — од бјелкасте и пепељасте до сумрке; па се око увјерава да ова сивина није суморна, но се у богатим преливима разгрнула по камењару. Ено, неке громаде су при врху бијеле као да је небо пролило на њих кречно млијеко, па се и оно скаменило на избочинама.

Слијева, из провалије, допире цијук птице а издаље ситно козје звонце.

„Као да неко покрај мене пребира ћилибарску бројаницу. Или ронилац слично чује ударање камена о камен под водом.“

Осврне се — тамо је дио залива, а с оне стране усправио се Врмац. Горњи му дио осунчан а подножје још у сјенци. На граници сунчаној, која се лагано помиче наниже, пружици се валовити слојеви стијена, као да некад давно, на тој висини, било узаврело море растопљена камена, па се у један мах стврдноуло и остало оно валовље, узбибано, пропето за судар и ломљаву.“

(*Судилиште*, стр. 21—22).

Ти си ми једном причао да си у Приморју у природи писао на писаћој машини, неки свој текст и да се он разликовао од текста који си писао руком у соби.

Да ли си ово мјесто из „Судилишта“ писао у природи или си можда имао код себе нотес?

Тачно је — сјећаш се ванредно добро.

То је било док сам писао „Поруке“ и, нешто касније, „Разнобе“.

Радио сам у соби, у Титограду. Почео сам осјећати да ми ријечи посустају, да текст бива некако сухопаран, без крви и даха. Цијепао сам и бацао лист за листом.

Чим сам се обрео крај мора, испод једног од сјевера нагнутог бора, оне исте сцене (малаксале у соби) потекле су као саме од себе; тако ми се први пут десило да писаћа машина претекне моју руку и ону прву верзију, руком писану.

„Те објесих Миокусову кошуљу покрај оружја и тикве за воду и ниске смокавах и полице с ваганима, објесих је повисоко да је Ђетић не домаши. Кошуља бијаше купљена на которском пазару — за свадбу и Миокус је носаше само у празничне дане, па сам по тој кошуљи знао да је неки светац. А Миокус тамно-пут момак, па платно изгледаше бјеље на мрку врату. По кошуљи није само крв, но и зној и прашина и подеротине од пада на камен, од рвања са смрћу. Кошуља са раном — види се ће је фишек ушао и изишао, пошто је пролетио кроз црвено ткање крви. Понекад ми се причује, грома не чуо, да под њом туче Миокусово срце, да ће је још прати невјестинске руке, да ће се опет сушити преко мотке или плота или просто раширена на плочи — бјелина пала наузнак, па не знаш да ли раширени рукави грле стијену или небо. Варка. Пошуља виси без мушкијех прсију, по њој падају чаб и пухор с огњишта, виси некако укочено, уштављена од скорјеле крви, с мртвијем рукавима, раздрљена — без пучета под грлом . . . Намах би друкчије у мојем дому. Кошуља подсећа на онога који је под плочом, она зове на освету, она је над сваким залобајем и пламсајем с огњишта. Пресијеца смијех мојега Ђетића. Онако укрупњена, покрене се само кад промаја уће у кућу. Рекох малоприје: кошуља виси покрај оружја, па се у полутами с њиме сашаптава. Договор. Од оружја имах стару цјевчину још од беда и пушку коју ми ти дарова. Узех да чистим једну и другу, а све премишљајем: кад се кренем, коју ћу понијети? Ђедову пушку прихватио је Бацко мој. Ваљало би да њу узмем, јер не светим само Миокуса но и Бацка због онога понижавања под крушком у Божовици, кад ми Војин удари оца. Ваљало би, заного, али што ћу — и цијев и омищач и све друго бијаше дозлабога зарђало, па се побојам да би ме таква бабетина од пушке могла издати у одсудном часу. Одлучих се за ону даровану: једно — сигурнија је, друго — теби у инат, јер ти забрањиваше освету. Нека се баш твоја пушка осветнички огласи. И тако ми поче први дан по Миокусову упоку — ћутим, не ијем, не пијем ни воду, ни у кога не гледам. Драгуна ми вели: Што хучеш као сова. А ја отурим пушку, сву зацакљену од помаси, па узмем на руке Ђетића и брком му шаполим ухо: Ти не знаш, муре моје, шта је то срамота Ђетића уз оца мртвика, не знаш и

благо теби. Због оца ни пред ким нећеш понирати оком. А кад ја одем, остаће ти она стара пушка — набавио бољу или не, њу чувај, нек потраје док је нашега трага. По кући већ нико гласно ни да бекне, но се проноси шапат, као да је самртник уз огњиште. Родбина се ређа, једни долазе, други одлазе, не зборе ништа, само видим да се очи к мени укрштају, чека се да кренем. И сад већ не могу натраг и кад бих хтио. Осветник сам и амин. И виђи врага, самоме себи дођох друкчији, набрекло нешто у мени, надојило се болом и несрећом, па се долио и љути квасац освете. Онај обични живот добе ми ништаван — и рад посвездневни и бриге о вечери и мливо и дрва и поболијевање Бетића и красте му по врату. Прикучио бих се к Драгуну, али нити смо насамо, нити бих — кад зрело промислим — мога себи да опростим такво бестијање. Бацко истиха појекује, а дотле не чух да се бол из њега огласи. Узвија се, искреће и понамјешта, све му некако на сметњи и досади — ни Бетића не трпи покрај себе. Погледам: осушио се на олињалу кожуху, по њему гарав паспаљ, кожа му мркожута, а очи дубоко утекле. У шаци му још нешто снаге, крши мокро грање и баца на огањ и напошљетку каже: Знаде ли, јадан Пирко, да је Његош забранио то што си наумио? . . . Ништа није речено, брусим ја себе и не обзирем се. Неће пред мрак наиће и Ђураш, почуча уз Бацка, попричаше о снијегу, о сахрани Миокусовој, па о листу и сијену за стоку и тек онда се Ђураш очеша о мене и једнијем крајем уста приупита: Имаш ли фишека? . . . Нек те не мори брига, Ђурашу, тога имам. Ако немам баштине и горе и стада, ако немам пуне шкриње и трпезу, ни цекина ни сребрна посуђа ни добара другижех, а оно ће се наћи та три злосрећна фишека, толико се под гредом чува . . . Сумрак дочеках, господару, као у полусну — све око мене ишчиље, истопи се, остаде само једно тројство: рука, пушка, света. И мисли као пси трагачи искочише из мене, с њушком у пратинама полећеше долинама и странама, око пролаза, закљона, око мјеста згоднијех за засједе, кренуше у ноћни лов на убицу, о којем се пронесе глас да је одбјега у гору. А ја посумњах: глас може бити и лажан, само да се завара траг, док се Војин не склони на сигурније мјесто. А ни тица ми није могла обманути око, само кад кренем да је тражим. Ни тица, а камоли она полужина Војин.“

(*Судилиште*, стр. 109—110).

О освети код Црногораца?

Нужно зло у злом времену.

Кажем „нужно“ јер све што је било дубоко укоријењено морало је на неки начин — у одређеним приликама — бити неизбјежно.

О крвној освети на овом тлу писано је у многим научним радовима.

Мене је занимало, као писца, како крвну освету доживљава један „мој“ човјек — личност из „Судилишта“. То се донекле види из цитираног фрагмента.

На сву срећу, црногорски владари, нарочито Петар Први, па Његош и други, старали су се да се то зло што прије искоријени, да се сломи култ освете („света освета“, „ко се не освети — тај се не посвети“ итд).

Али, чини ми се — нешто осветничког жара, запретаног под пепелом оводањим, тиња у нашем човјеку. Још се пријети пиштољима, још куршуми спавају под јастуцима. Крви би да види себе, да потекне.

Владан Десница каже о свом процесу стварања: „Знате, прије радње, прије него сједнем да је саставим, да је оно излијем у једном комаду, масу биљежака прикупљам. И на шетњи и у кавани кад год ми падне нешто на памет у нотесу запишем малу неку биљешку, карактеризацију, сретан израз, а и оне мисли које хоћу да изразим. И ја врло тачно знам у тој апстрактној схеми једног већег рада, чак и романа од неколико стотина страница, свему дијелове, читаву ову схему, рецимо, читав план имам у глави и знам: ова ће реченица бити за оно поглавље гдје се ради о томе, гдје је ријеч о томе . . .“

Ако бих занемарио неке детаље, моје искуство је суштински истовјетно.

Према томе, могу захвалити Десници што је одговорио и умјесто мене.

Меша Селимовић је рекао о процесу стварања: „Кад човјек пише, онда се он налази у нарочитом психичком расположењу које је веома необично“.

Обично није, али у чему је необично?

Више пута сам слушао „усмене књижевнике“ са даром за пажања и казивања. Они говоре да им писање „не иде од руке“, да све испада некако друкчије но што би хтјели. Ваљда је у њима дар само за непосредно исказивање онога што запазе или носе у себи.

А постоји, чини се, још нешто — неки дар да се оно исто што „усмени списатељи“ импровизују сада зачиње, обликује и исказује као композиција (дјело) која задржи подоста оне живе непосредности, а добија још много више у широј заснованости, осмишљености цјелине, дорађености итд. И још нешто: ту се не прича слушаоцима — из уста у ухо; сада је непосредни „саговорник“ глух и нијем — то је хартија, иза које се крију невидљиви читаоци. Писац се, тако, труди да ријечима и хартији и очима неког времена удахне и преда своја виђења и сновиђења, своје ликове, приче, мисли и осјећања.

Можда из свега тога потиче оно „необично стање“, што га Меша спомену.

Волиш ли кишу и снијег и да ли невријеме ствара код Тебе нарочито расположење за стварање?

Ти си дуго живио на Цетињу. Како су на Тебе дјеловале дуготрајне цетињске кише?

Одавно се осјећам некако тегобно пред кишу, пред олују.

Ваљда је тако у свему што је бременито промјеном — осјети се олакшање кад сијевну муње, кад затутње громови и плусак. Тако је, можда, пред сваку бурну мијену, пред револуционарне налете, пред неко творачко искорачење... Падању кише (послије тегобне напрегнутости) можда је најближе компоновање, сликање, исписивање књижевне ријечи, занос научника, мислиоца и изумитеља — не мора тада да сијева и да грми, може да ромиња киша ријечи, боја, тонова.

Како обогатујеш своју фантазију? Читаш ли пуно прије него сједнеш да пишеш и шта читаш: поезију, новеле, романе, драме или сатире?

Владан Десница нам рече: „не читам ништа ad hoc за тај рад који радим него опћенито читам. Али у доба док радим, док интензивно радим, обично не читам ништа... Тако да често стимулативно дјелује читање, или слушање или гледање туђих дјела“.

Док пишем — тако је било и са „Судилиштем“ — не читам белетристику.

То није некакав крути став. Биће да спонтано избјегавам друге белетристике, друге и друкчије теме и стилове, друге свјетове.

Ако нешто и читам, то су архивски документи, сваковрсна грађа и слично.

Тада ме више привлаче и освајају научни радови, а такође и дјела античких писаца, историчара и мислилаца — радо посежем за оним што је преостало од Плутарха, Херодота, Ксенофонта, Платона, Аристотела, Есхила, Софокла, Еврипида — до Сенеке, Овидија, Цицерона, Цезара итд. Тако се трудим да оно удаљено (а пред мојим очима и узвишено) вријеме, људе и њихове мудрости и драме и сурове окрутности приближим себи, гледајући их из својих низина. Па се борим и да некако докучим: гдје ли смо ми у непрегледном кружном кретању људске галаксије? Понекад ме обузме страва: не знам да ли смо се — у односу на далеке претходнике — више попели или ниже пали. За продоре у тајне природе, у свијет најситнијих честица и васионе, све више се ослањамо на техничка средства (некад их није било), а све мање на снагу ума и надахнућа. У старо доба моћни

персијски цар окувао је и бичевао ћудљиво море, а ми окивамо и бичујемо цијелу планету. А она је трунка живота, окачена о зрак сунца.

О смијеху?

Одувијек ми се чинило да смијех и плач потичу из истог врела. Можда су смијех и плач — овако или онако — одбрана пред стравима живота и смрти. Зар и Његош не каже: „Плакање је пјесна са сузама“ (а кроз уста игумана Стефана).

Ако бисмо сва наша осјећања видјели као птицу (која излијеће из нагона), онда би смијех и плач били њена крила.

Надам се да си и Ти запазио: у сновима је више плача и страха него смијеха и безбрижна самопоуздања. То, ваљда, не бива случајно.

О мраку?

И кад није мрака, довољно је склопити трепавице да би се боље видјело.

Зар је игуман Стефан слијеп? Његове очи, окренуте унутра, сагледавају јасно времена и просторе, сударе супротности у природи и људима; те исте очи знају за плач и смијех, ишту и чашу вина, а остају једнако ведре, мудре и величанствено мирне испред свеза „што бива и што може бити“.

Уосталом, рекао бих да дан скрива а ноћ открива бескрајне просторе свемира, сва она „свијетла кола у простору“. У мраку се често упале оуктиње које „виде“ даље но дневне очи, видцима и људима омеђене.

О болу?

Тјелесни бол подсећа нас да смо живи, али и да смо трошци и смртни.

Онај дубље, душевни бол нагони нас да живимо само њиме, да заборавимо тренутке својег физичког постојања.

Опрости што кажем „нас“, а мислим на себе.

Најзад, да није тог унутрашњег бола, његових изворишта и одјека, можда не оисмо писали пјесме и романе.

О смрти?

Човјеку с овога тла већ стољећима се усабује судбинска свијест о неминовности погибије — ваља гинути за одбрану опстанка и слооде народа, те у крвним осветама, хајдучији итд. Тако се и у „Горском вијенцу“ каже: „Славно мрите, кад мријет морате“. Тако се увријезило схватање да природна смрт — од

старости, крај „лепељака“ — заправо и није смрт за јунака, његово је да погине у боју. Човјек, значи, није рођен да живи и умре на лежају већ да погине на ратишту.

Та, да кажем, гињеничка представа о животу и смрти, усађивана покољењима још од дјетињства, та свијест о сјечењу глава, о глави на коцу и глави „богу у зобници“ — морала је карати дневима и сновима ондашње младости. А све је то бивало потискивано у скривнице подсвијести и подсна. Стога се са доста разлога може претпоставити да су се некад, у раном дјечачком узрасту, јављали напоредо снови о летјењу и снови о глави

У „Судилишту“, стога, Његош помишља како ли ће скончати, на којем ли ће се бедему сушити његова глава и слично. Сматрам да су се такве помисли морале јављати на јави и у сновима људи оног времена.

Уз то, рекао бих (а то сам и спомињао негдје раније): човјек с црногорског тла сазнаје од свештеника понешто о рају и паклу, а у народу се обликује и митска представа о девет небеских сфера (рајских) и девет пештера (за грешнике, распоређене готово као у Дантеовом „Паклу“). Но, у свијести народа и појединца (а то бива и неписани морални кодекс) ипак преовлађује захтјев да се часно живи и мре — ради трага и гласа у потомству.

Ваљало је и то имати у виду приликом смишљања и писања „Судилишта“.

О старости?

Цицерон рече: „Старост је само чин у драми живота“.

Могло би се рећи: то није само завршни чин који доноси расплет — у том чину, у старости, у тихој жижи, сабирају се сви зраци и сјенке претходних чинова.

Његош није доживио старост. Но, за њега би се народски рекло: mudar као да је старио па се младно. Он је, зна се, живио један несамјерно дуг људски вијек (узмимо само „Лучу“ и „Вијенац“). Успео се, притом, на највишу планину коју наш човјек може у себи узвисити — са ње је гледао свјетове и времена и себе у њима.

Али, док све ово и овако сада говорим, могао би се стећи утисак да сам у роману Његоша уздизао у надљудске висине. Никако. То Пјеснику није ни било потребно. Он је своје висине сам освојио, а моје је било да о њему говорим искрено и истинито — гледајући отворена ока и њега и вријеме, без кићења и било какве идеализације. То сам схватио као своју списатељску и људску обавезу и као дуг према Пјеснику од истине.

Твоје дјело везано је за стварни живот у Црној Гори, али је оно у исто вријеме прожето дубоким хуманизмом и идејом о човјековој слободи. За кога ствариш?

Писање је, вјероватно, у првом реду окренуто самом аутору.

Мислим, наиме, да пишем понајприје за себе.

Чин писања је, у суштини, нека врста борбе са собом и у себи. Уједно, то је рашчишћавање видика између себе и свијета и времена (а све то у одређеном тематско-мотивском кругу). Писац ставља себе — пред собом — на најтежу провјеру: ваља пребродити многа искушења (поноре, олује и замамне љепоте) и изићи на чистилиште стварања и чистину створеног.

Има ли, дакле, разлога да поново кажем: пише се понајприје за себе?

А потом, пише се и за невидљивог, незнаног, безименог читаоца. Мислим, притом, на савременике — о трајању дјела и будућим читаоцима нека „мисли“ оно само.

И да будем искрен: понекад, ваљда потискујући зебње и сумње при писању (како ћу, колико ћу и хоћу ли моћи?) помислим и на онога најстрожег читаоца и критичара. Јер, уз онај обрачун у себи ваља се суочити и са имагинарним судијом, немилосрдним и строгим; такав судија руководи се највишим критеријем и најдубљим проницањем у дјело.

Присјећам се Херодотове опаске: „Изгледа, наиме, да је лакше преварити много људи него једног“.

У књижевности се не ради о превари (народна ријеч: „Ако и лаже, слично лаже“) већ о истинском придобијању људи, а ту је, ипак, најтеже придобити онога једног.

Да ли имаш стално нагон за писањем и да ли имаш пред очима широке народне слојеве кад ствараш?

Не, нипошто.

„Широки народни слојеви“ — како Ти рече — заслужују наше уважавање, али на њих гледам некако издаље као на пучину или бескрај висине. Ту саговора не може бити.

Изговориш ријеч и — очекујеш само одјеке.

О народном обичају „камен о врату“?

С каменом о врату утапали су се људи и жене.

Богишић биљежи: „један Црмничанин . . . дође тако ка књазу с каменом о врату жалећи се на главаре“.

Ту је и понизности према господару и страха од главара, али и смјелости и спремности да се погине; као да човјек каже књазу: или ми чини правду или — ако не рекох истину — нареди да ме утопе.

Тај камен о врату, огуљеном и жилавом, камен о врату сиротињском, у земљи још бесудној, то је један од биљега минулог,

па и Његошевог времена; то бијаше и страшни жиг на челу поносног човјека с овога тла.

Његошево пјесничко дјело расте у мојим очима и стога што је прожето идејом о истоправности људској.

О умиру?

О томе сам више писао у роману „Поруке“.

И сад су ми пред очима оне сцене: жене с колијевкама стоје пред прагом или круже око огња; двије закрвљене стране, два табора и владика Петар међу њима чак и кад добе до пуцњава; крводужник с пушком о врагу (сјетимо се и камена о врагу!) приступа или пузи, иштући опроштај.

Над тим сценама сјетим се оних ваздашњих војевања (откад је човјека) — оних сјеча, рушења свега, паљевина и освета, освета...

У том оквиру, крвне освете и умири на нашем тлу само су детаљи свељудских вјечитих драма — небо над човјековом главом вазда би било дубоко и свијетло да није осуто црним звијездама које горе пламеном крвожећи и освете.

О клетви и заклетви у Црној Гори?

Има клетви у мојим романима, па и у „Судилишту“. Оне у „Порукама“ потичу из посланица Петра Првог.

Но, клетва и (за)клетва у нас су врло блиске. Сјетимо се познате (за)клетве сердара Вукоте из „Горског вијенца“.

Код Богишића налазим једну (за)клетву човјека који се правда да није крив: „... да бог нареди да ми се свака ствар скамени (Његош: „Свака му се сатвар скаменила!“) као овај камен на који мојом ногом стоим, бог наредио скаменило ми се диете у жени, теле у краву, јагње у овцу, сиеме свако у моју баштину... да се излежу губавци (Његош: „Од њега се излегли губавци“) ... и да се са мном звекне у накрст земље и свиета у све седам краљевах...“

Овдје се не зна је ли се Богишићев испитаник (при анкетирању) присјећао (за)клетве из „Горског вијенца“ или им је извор исти, у народу.

Битно је нешто посве друго: окривљени се заклинају да није крив, а то чини клетвом коју упућује (самоклетвом), а коју би „заслужно“ само ако је одиста крив.

Наће се и шаљивих клетви: „Све ти назад, пете ти напријед!“ и слично. Од миља неко рекне дјетету: „Стријела те погодила ће те мајка најприје погледала!“

Ето, народ бијаше сујевјеран — клетва и заклетва обуздавају људе, али они бијашу кадри да се и са клетвом нашале и поиграју. И у томе видим ону притајену снагу и ведрину народног духа.

О издаји?

Од давнина је познат презрив однос нашег човјека према издаји — радило се о опстанку на оштрици мача и кућног прага.

Познат је, исто тако, антикулт Бранковића последице Косова. О томе збори и Његош спомињући Бранковића, особито у (за) клетви сердара Вукоте: „Спопала га брука Бранковића“.

Суштина издаје у ондашњој маленој и са сваке стране сти-јешњеној Црној Гори имала је и особено обиљежје: човјек не издаје само Црну Гору (племенски издијељену) већ и своје племе, братство, свој род и себе сама, своје претке и потомке. Срамни жиг издаје — гори од смрти — био је најстрашнија казна и опомена. Па ипак је бивало издаја и издајника — оних који су трчали паши у Скадар, ишли пред турском војском, потом бјежали у ту-ђину итд. Неки су то чинили из ината или погођени неком неправдом или вођени похлепом или од љуте невоље (за гладних година). И све је то било дио ондашње стварности — херојство и чојство имали су, каткад, и своје тамно наличје.

О судбини?

Овдје су неизбјежне ријечи игумана Стефана:

„Време земно и судбина људска
два образа највише лудости . . .“

А бивало је — људи се поиграју својом судбина и судбина људима.

А рекао бих: свако је ковач своје судбине чак и онда кад виша сила загрми над људима и народима; судбину „кујеш“ у добру и у злу; и кад си посве немоћан, остаје у теби зрак који ти нико — осим смрти — не може угасити. Отуда, ваљда, онај пркос у људима с овога тла, пркос и пред великим силама и несрећама овога свијета.

У „Горском вијенцу“ све кипти од таквог слободарског пркоса и самосвијести.

Покушао сам да се и то, макар као нит, провуче и кроз „Судилиште“.

О ружној ријечи, о псовкама у Црној Гори?

„Сам се закопао. Љуто увриједи моје племе, све нас. На образ насрну, забалави, пљуну на моје племе пред људима . . .“

(Судилиште, Цетиње, 1971, стр. 78).

Нијесам дијелио ријечи на лијепе и ружне. И „лијепа“ ријеч може бити на недостојан начин употријебљена, може поружњети.

Такозване „ружне“ ријечи одиста су ружне ако из изговарамо или исписујемо са прљавим, зломисленим поривима (ако је нешто ружно — то је у нама).

Ваљда је тако и у литератури. Бјезим од ријечи које су ми лично немиле, али их мора изговорити нека личност у роману.

Но, просто се грозим од садашње поплаве псовки и свакојакних скаредности, и то без суштинског творачког оправдања — у прози, пјесмама, драмама, филмовима итд. Ту има и моде и позе и шамарања грађанског морала и тежње да се тиме буде „сиров“ и „елементаран“ итд.

Но, пробу и ратови и куге, како ли неће озакве „љепоте“.

Зле ријечи?

Па, можда оне, зле ријечи, често излијећу из злих очију.

Или су зле очи и зле ријечи само стријеле из злосјемена у времену и нама?

Гледао сам бијеле голубове како пију покишну мувљагу, а остају бијели и остају лијепи.

Из наших мутљага извире нешто злих очију и злих ријечи.

Зле очи?

Претпостављам да си помислио на „урокљиве очи“.

Радије бих окренуо своје очи и ријечи према нашим данима. Има и данас кривогледа — завируша у туђе прозоре, залагаје и туђе очи. Има очију-жбирова и подмуклица. Има очију-завидљивица и очију које проговарају змијски и оговарачки. Има очију-грамзивица, које пружају руку на све што им се у видокругу нађе, а није „о небо окачено“. Има очију-намигуша и очију-превртљивица које се снисходљиво окрећу „како вјетар дува“. Има очију-лукавица и очију-непробудница, те гледају испод трепавица минулих вијекова. Има и очију-напуханица — испод њих проговара столица власти; са те столице, као са Дурмитора, гледају људе и свијет. Има очију-крадљивица и очију омећених торовима, заслијепљених једним сунцем. Има очију-зломисленица и свабалица. Има очију...

Све су то — јуче и данас — зле очи, урокљиве и прешарене.

Како објашњаваш да су Црногорци вјеровали у виле, вјештице, вампире?

О томе су, из овог или оног угла писали многи етнографи, антрополози и други истраживачи у нас и у другим земљама.

Писац у тим измаштаним бићима види остатке онога Викоовог „митског доба или доба богова“.

Писац се може питати: откуд виле, вјештице, вампири, духови и дружина трају од праљуди до нашег времена? И може помислити: то се, значи, преноси генима и недоступним суб-космосом у нама — те кроз подсан и подсвијест. И може писац помислити: у нестварним, митским ликовима човјек-јединка види себе или у себи чува одбљеске свељудских архетипова и симбола. Јер, бића која сада спомињемо имају људске ликове, унеколико помјерене према „улогама“ које имају у низу митског пантеона. А још и данас бива обрнуто: за љепотицу се каже да је „горска вила“, за неку бабу — вјештица, за неког надувенка да се повампирео (изнова се „уздигао“). И данас се пишу и причају бајке, а живот на то одговара „крвавим бајкама“.

О хумору у Црној Гори?

У нас је хумор често „зубат“ — љуто уједа.

Таквог и друкчијег има га и у мојим романима.

Од здрава хумора и грохотна смијеха у нас се и планине тресу.

А има и хумора-ругача. Овако или онако, наругаће се племене племену, братство братству и род роду. Наругаће се нејунаку и немрчипушци, па и празноглавом вјетропиру. Из прикрајка ће се наругати надувену и саможиву главару. Иза Његошевих леђа иронично ће рећи: онај пушконога његушки (како је кракат и висок).

Нијесам чуо да се ругају мајци или мајкама.

И не знам шта бих још рекао.

О нашим народним обичајима у Вашем роману Судилите?

Ако се у народу робује обичајима, писац не робује ни народним ни списатељским нормама и „обичајима“.

Присјећам се: Ролан Барт истиче да књижевност треба, прије свега, да „пружи непосредан приказ положаја људи зазиданих у језик своје класе, постојбине, свога сталежа, наслеђа или своје историје“.

Допаде ми се ово „зазиданих у језик“ — то је и тачно, кад је ријеч о ликовима у књижевности.

Додао бих да наши писци, што се језика тиче, понешто смјело разиђују и изнова зидају или на постојећем зиду отварају нове прозоре.

Помишљам: како ли би изгледао наш језик да није протицао — и бивао обогашен и оплемењен — кроз дјела наших писаца током столећа?

Па и Његош је наш херојски десетерац обогатио новим ријечима и метафорама, а кроз њих новим мислима, сликама и виђењима свијета.

Удаљих се од питања, опрости.

О љубави према ријеци, мору и језеру?

Меша Селимовић нам рече: „Ја се са морем не могу идентификовати, сувише је велико, не могу да се интимизирам. Одбија ме. А ријека — то је нешто што је заиста моје. То је вјероватно зато што сам дјетињство провео на ријеци...“

И ја сам при ријеци рођен, при Злоречици. И мени су ближе ријеке, можда стога и написах роман „Ријека“.

Но, искрсава нешто чудно кад упоређујем ријеку и море — испред себе.

Ријека отиче некуд, као у неповрат, а ја хитам за њеним током.

Море се — из неких својих даљина, из дубине и пучине — увијек враћа к мени: насрће таласима, те ме привлачи, плаши и одбија у исти мах.

Можда се стога и разликују митови и легенде о ријекама и морима; у ријекама су махом „човјечуљци“ а набе се и која вила.

Језера видим некако између ријеке и мора — то су оне бистре „горске очи“, па Скадарско језеро, у њега утиче Морача, а из њега истиче Бојана. Промијењено име потврђује да то више није иста вода — полежала је међу шеварјем и под локвањима, мировала у вировима нешто дубљих „ока“, одњивила укљеве и крапове и јата језерских птица све до несита. Ту се — кроз притоке и у само језеро — стекло и слило мноштво врела и потока, мноштво имена и прича о тим водама.

Не бива ли тако с ријечима које протичу кроз роман (као ријека кроз језеро)? Јесу исте као оне прије, а опет и нијесу.

Како пак може појединац да води борбу с једном државом и коме треба он да се обрати да га узме у заштиту од једне такве силе?

Меша Селимовић нам рече: „Ја мислим да је држава, у класичном смислу ријечи, односно друштво, увијек у премоћи над појединцем и појединац је жртва заједнице. То је старо вијековима. Ја се врло искрено надам да ће наше друштво, које тежи самоуправљању, створити у нама свима заједно свијест о томе да сва питања рјешавамо широким, демократским договором... За мене је независност духа једна димензија слободе, чак потпуне слободе, мада тиме не мислим на одвајање човјека од заједнице. Највећи проблем савременог друштва јесте у томе да индивидуа, да појединац остане индивидуалност а да не оста-

не усамљен. То је велика непознаница, коју још нисмо ријешили. Идеална индивидуа — то ће бити појединац који је свјестан себе као индивидуалности, али је довољно социјализиран да учествује у свему што је друштвена акција. То постићи — значи створити социјализираног човјека, индивидуу потпуно развијену, и самосталну, и слободну, слободну да живи својим пуним животом, али не одвојена од заједнице“.

Ово питање (писац и држава) захтијевало би исцрпан и подужи одговор. У то се не бих упуштао.

Његош забиљежи: „међу свима као да је сам“ и „сам собом“ (за владику Данила).

Тиме је много речено: писац одиста мора бити „међу свима“ (назовимо то средином, заједницом, државом), али мора бити и свој на своје и — сам.

Т. С. Елиот примјећује да је Милтон (пјесник „Изгубљеног раја“) писао „мртвим енглеским језиком“, да у његовим стиховима аудитивно доминира над визуелним, те да се и тиме одваја од живота.

У Његоша, пак, све кипти од животности. Чак и у „Лучи микроkozма“ — узнесеној поеми о божанском, сатанском и свељудском — стихови бивају и животни и сликовити, Пјесник остаје чврсто уз људску судбину и правду; све је то осликано као да се одиграва у небесима, над нашим главама и сновима, те све можемо тако схватити, доживјети и прихватити.

И на тој се основи, рекао бих, може тражити одговор на питање о односу једног и свих, јединке и заједнице — и заједница (држава) само је честица оне шире, свеприродне заједнице.

Да ли је истина да су људи расјечену рану лијечили бијелим вином?

Наџох то у записима о старом љекарству на овим просторима. Мучио се и довијао жив човјек како да одоли болестима и ранама.

Наџох, велим, како су наши стари испирали вином ране и зашивали их откинутим главама крупних мрава („мрављи шав“), те како су вјешто расијецали тјемени кост и отварали лобању (такозвана трепанација — према грчком називу *трепанон*, за сврдао).

И тако, вјерових тим записима — није било ни најмањег разлога да у њих сумњам, утолико прије што су потицали од мајстора народног љекарства.

Онај „мрављи шав“ — то чудо од довитљивости народне — послужио ми је за читаву једну сцену у „Судилишту“.

Да ово не записах видари из новијег времена, пале би у заборав и умјешности старих видара.

Код тебе игуман Стефан нема браде: „А-ну, игумане, образа ти и браде које немаш, реци коју из књиге“ (Судиштите, Цетиње, 1971, стр. 12).

Владика Данило у Горском вијенцу каже игуману Стефану:

*„Љепше ствари нема на свијету
него лице пуно веселости,
особито кâ што је код тебе:
са сребрном брадом до појаса,
са сребрном косом до појаса“.*

Ову опаску могу схватити једино као Твоју жељу да у разговор унесеш и који ведрији тон.

Но, ипак морам објаснити о чему се ради — имам у виду оне који нијесу читали „Судиштите“.

То са брадом игумана Стефана (ко не би за њу знао!) у роману стоји овако:

На првим страницама „Судиштите“ описује се како барка с Његошем пристаје уз которску обалу. Уз остале присутне, Његошу приступа група момака из Рисна. Они су се спремали да изведу „Горски вијенац“ — подијелили улоге и научили стихове, али им аустријске власти забранише представу. Момци су дошли да поздраве Његоша и да му се пожале због забране. Казују му, тада, ко је од њих Вук Мандушић, шале се са „баоом“, па тако дође ред и на момка који казује стихове игумана Стефана; отуд и она пошалица с момком: „образа ти и браде које немаш“...

Све је то у роману детаљно и јасно приказано на двије странице, а овдје — тек препричано.

Чини нам се да Ђуко Средановић није у доба Петра Другог био сердар. Он је касније постао сердар.

Захвалан сам за примједбу.

Сад немам могућности да себе провјеравам — уосталом, ту више вјерујем Теби него себи. У сваком случају, то бих морао испитати — за неко будуће издање романа.

Јеси ли задовољан критиком о роману Судиштите? Мислим да њом не можеш бити задовољан. У роману Судиштите приказао си све догађаје који су се збили од 1830. до 1851. године, насликао готово све личности и обичаје из доба Петра Другог, оцртао си и сву природу у Старој Црној Гори и Боки Которској. Роман Судиштите је пун-крцаг лирске поезије и дубоких мисли.

Завирио сам у библиографију написа о мени и установио да је о „Судилишту“ писано неупоредиво мање него о другим мојим романима (највише је писано о роману „Мртво Дубоко“). Не знам зашто је било и остало тако. Но, критику вазда треба очекивати с добрим надама, макар у њој било и оштрих ријечи.

Како је књижевна критика примила Судилиште?

Критички одзиви били су веома повољни, иако их није било много.

Написи су били изразито различити — најмање је било оних с претензијом да анализирају и оцијене битне особине романа. Било је и аутора који су — инспирисани „Судилиштем“ — више писали о Његошу и оновременој Црној Гори; тако су се придруживали роману, интерпретирали га и биљежили одјеке које роман у њима изазива. Била је то, дакле, импресионистичка есејистика, из које сам могао разабрати да се може и даље и страније размишљати о Његошу.